

Skabelse af sociale læringsprocesser i lyset af en moderne arbejdskamp

Et speciale der undersøger forandringsperspektiverne i erfaringsbaseret arbejdskritik og utopisk tænkning

Skabelse af sociale læringsprocesser i lyset af en moderne arbejdskamp

Et speciale der undersøger forandringsperspektiverne i erfaringsbaseret arbejdskritik og utopisk tænkning

Kandidatuddannelsen Sociale Interventionsstudier
Specialeafhandling
Roskilde Universitet (RUC)

Dato: 1. juni 2023

Udarbejdet af:

Ida Benedicte Dahl Neigaard [studienr. 72555]
Nynne Højland Ingebrigtsen [studienr. 72566]

Vejleder:

Kevin Holger Mogensen

Anslag:

203.949

Abstract (Fælles)

This thesis investigates the phenomenon of *anti-work* within the context of young adults' experiences with work and their perception of the role of work in a future society. The epistemological interest of this research is emancipatory and grounded in a transformative perspective with a critique of existing societal structures. Drawing inspiration from critical-utopian action research, the future workshop and social learning theory, the thesis establishes its epistemological, methodological, and theoretical framework. Furthermore, it incorporates ideas from the critical theoretical tradition and fourth-generation critical theorist Hartmut Rosa. Based on these perspectives, the thesis explores the following question: *How can creating room for experience based work critique foster a process of social learning, and what is the significance of utopian thinking in creating a modern labor struggle?*

The empirical data for this study was collected through a future workshop involving 13 participants, all aged 25-34, who collaboratively engaged in work critique, the development of utopian ideas, and the exploration of their realization. The analysis reveals that certain factors, such as structural demands, a limited timeframe and insufficient participant involvement impede the collective imaginative and agency capacities of the participants. Additionally, it indicates that societal conditions restrict the participants' ability to envision alternative futures. Consequently, the development of social learning and social fantasy within the workshop is constrained. Furthermore, the analysis highlights the participants' experiences that pertain to broader societal issues, including capitalism, the culture of acceleration, and performance-oriented culture, which contribute to individual alienation and a sense of meaninglessness. Through a discussion of a marxist, an anarchistic and a non-ideologically-based perspective on anti-work as a social movement, the thesis reveals various transformative pathways towards a society less centered around work.

Indholdsfortegnelse

ABSTRACT (FÆLLES)	1
KAPITEL 1 - INDLEDNING (FÆLLES)	4
1.1 MOTIVATION	4
1.2 PROBLEMFELT	4
1.2.1 De unges oprør	5
1.2.2 En ny arbejdskamp	6
1.2.3 Årsager til oprør	7
1.2.4 En fælles arbejdskamp.....	8
1.3 FORSKNINGSFELTET	9
1.4 PROBLEMFORMULERING	10
1.4.1 Arbejdsspørgsmål.....	10
1.4.2 Uddybning af problemformulering	10
KAPITEL 2 - LITTERATURSTUDIE (IDA)	11
2.1 UNGE I STARTEN AF ARBEJDSLIVET	11
2.2 NYLIGE FÆNOMENERS FREMKOMST	13
KAPITEL 3 - SPECIALET'S POSITION I DET VIDENSKABSTEORETISKE LANDSKAB	15
3.1 AKTIONSFORSKNING (IDA)	15
3.1.1 Videnskabeligt og normativt afsæt.....	15
3.1.2 Kritisk-utopisk aktionsforskning.....	17
3.1.3 Forskerposition.....	18
3.2 KRITISK TEORI (NYNNE).....	19
3.3 SOCIAL LÆRING (IDA).....	20
3.3.1 Sociologisk- og social fantasi.....	21
3.3.2 Livssammenhæng.....	22
3.3.3 Det utopiske værkstedsarbejde som frirum	23
3.4 VORES NORMATIVE AFSÆT (IDA).....	24
KAPITEL 4 - METODE	25
4.1 FREMTIDSVÆRKSTED (IDA)	25
4.2 FREMTIDSVÆRKSTED OM ARBEJDSKRITIK (NYNNE).....	26
4.2.1 Annoncering af værkstedet.....	26
4.2.2 Værkstedets deltagere.....	26
4.2.3 Værkstedets drejebog	28
4.2.4 Forberedelsesfasen	29
4.2.5 Kritikfasen	30
4.2.6 Utopifasen	32
4.2.7 Realiseringsfasen.....	34
4.3 ETISK FORSKNINGSPRAKSIS (IDA).....	35
KAPITEL 5 - TEORI (NYNNE)	37
5.1 ACCELERATION	37
5.2 NORMATIV REGULERING I DET MODERNE SAMFUND.....	38
5.3 FREMMEDGØRELSE	39
KAPITEL 6 - PRÆSENTATION AF ANALYSESTRATEGI OG EMPIRI	41

6.1 ANALYSESTRATEGI (NYNNE)	41
6.2 EMPIRI (IDA)	42
6.2.1 Kritikudsagn	43
6.2.2 Utopiudkast	43
6.2.3 Realiseringsplaner	44
KAPITEL 7 - ANALYSE	46
7.1 BETINGELSER FOR SOCIAL LÆRING I VÆRKSTEDET.....	46
7.1.1 Tid og inddragelse som betingelse for social læring (Nynne).....	46
7.1.2 Opfordringsstrukturer (Ida)	49
7.1.3 Sociologisk fantasi som kollektiv erkendelsesproces (Nynne)	52
7.1.4 Social fantasi og begrænsninger (Ida).....	54
7.1.5 Ansvarliggørelse og handleevne (Nynne)	56
7.1.6 Delkonklusion (Fælles)	58
7.2 SAMFUNDSMÆSSIGE PROBLEMSTILLINGER.....	59
7.2.1 Kapitalisme (Ida).....	60
7.2.2 Tempo (Ida).....	62
7.2.3 Præstationskultur (Nynne).....	65
7.2.4 Meningsløshed (Nynne)	68
7.2.5 Delkonklusion (Fælles)	71
KAPITEL 8 - DISKUSSION (NYNNE).....	72
8.1 KAMP ELLER FLUGT?	72
8.2 EN SOCIAL BEVÆGELSE?.....	73
8.3 STAT ELLER ANARKI?	75
8.4 EN TREDJE MULIGHED?.....	78
KAPITEL 9 - KONKLUSION (FÆLLES).....	81
LITTERATURLISTE.....	83

Kapitel 1 - Indledning (Fælles)

I dette kapitel præsenterer vi vores motivation for at undersøge anti-arbejde. Derudover præsenteres specialeafhandlingens problemfelt, som rammesætte dele af den samfundsmæssige kontekst. Herefter introducerer vi kort specialet placering i forskningsfeltet, hvorefter vi præsenterer og uddyber vores problemformulering og arbejds spørgsmål.

1.1 Motivation

Vores motivation for at skrive om anti-arbejde findes både i vores personlige liv, vores faglige interesse og i en metodisk nysgerrighed over for fremtidsværkstedet. Som snart færdiguddannede, står vi på tærsklen til at træde ind i en ny, lang livsfase, hvor lønarbejdet som institution er den, der sætter rammerne for vores liv på godt og ondt. I vores søgen efter, hvordan vi kan leve meningsfulde liv, bidrage til fællesskabet og leve bæredygtigt, er vi blevet nysgerrige på lønarbejdet som dominerende institution i vores samfund. Vores interesse og nysgerrighed på, hvordan mennesket kan leve et meningsfuldt liv, kommer blandt andet fra vores studie i sociale interventioner, hvor vi er blevet præsenteret for mangeartede perspektiver omkring dét at skabe meningsfulde sociale forandringer. Det er som om, at efter vi besluttede os for at skrive om anti-arbejde, har det været overalt omkring os. Når vi fortæller om speciale til venner og familie, starter det næsten altid en samtale om deres personlige oplevelser eller en samfundsmæssig diskussion. Derudover ser vi, at det har aktualitet i både danske og internationale medier, hvor der bliver skrevet mere og mere om arbejdets rolle i samfundet. Sidst, men ikke mindst, har vi været nysgerrige på at afprøve fremtidsværkstedet som metode. Vi har haft lyst til at prøve kræfter med at skabe et rum, som søger at skabe forandring, og hvor vi kunne blive udfordret i vores forståelse af deltagelse både i relation til os selv som forskere og vores deltagere.

1.2 Problemfelt

Anti-arbejde kan ses som en samlebetegnelse for moderne arbejdskritik, der særligt har taget fart siden coronapandemiens indtog. Kritikken ses både på tværs af lande- og aldersgrænser og betegnes med udtryk som 'Quiet Quitting' (QQ) og 'The Great Resignation' (TGR). Disse fænomener er særligt udbredt i USA, men ses også i Danmark.

1.2.1 De unges oprør

Arbejdskritikken kommer særligt fra de yngre generationer, og i Information beskrives det, at Gen Z “blev voksne i usikre tider og ved, at det er alt for sårbart at koble sit værd som menneske op på sit arbejde på et prekært arbejdsmarked. Og de gør stille oprør (...)” (Von Sperling, 2023). Eva Secher Mathiasen, formand for Dansk Psykolog Forening, omtaler også tendensen med ordene “en stille revolution” blandt unge i dag (Ringblom, 2023). Mathiasen (2023) fortæller om et opbrud med den etablerede samfundsmodel, hvor unge i dag stiller spørgsmålstejn ved, at ‘det gode liv’ kommer med at tage en uddannelse og passe sit arbejde.

“Når samfundet ikke formår at løse klimakrisen, og mange mistrives i arbejdslivet, ser nogle unge sådan på det, at man i bund og grund er med til at køre fremtiden i sænk, hvis man spiller med på den måde, samfundet er indrettet på” (Ringblom, 2023, s. 2).

I ovenstående citat peger Mathiasen (2023) på et grundlæggende brud i samfundskontrakten. Således har de yngre generationer, i deres valg og fravalg, indlejret en kritik af den etablerede samfundsmodel, hvor diskrepansen mellem trivsel og vækst er tydelig og ønsket om “fornuftig balance i arbejdslivet og et mere bæredygtigt liv” er stigende (Ringblom, 2023, s. 4). I en undersøgelse af unges prekære arbejdsforhold, af Mette Lykke Nielsen m.fl. fra Center for Ungdomsforskning, beskrives det, hvordan særligt unge under 30 år er ramt af prekære ansættelser, hvor manglen på lange ansættelser, kontrakter og fast tilknytning til arbejdsmarkedet påvirker de unges arbejdsliv (M. L. Nielsen et al., 2017). Således bliver unges position til at forhandle arbejdsopgaver, løn, arbejdsvilkår og arbejdstid svækket. Janne Glerup m.fl., fra Roskilde Universitet, beskriver unges prekære arbejdsforhold:

“Man arbejder gratis, man finder sig i urimelig behandling og ringe løn, man præsterer ekstra højt - ikke (blot) fordi det er meningsfuldt, men for at gøre sig synlig, ’uundværlig’ eller maximalt værdifuld med henblik på chancen for en fast ansættelse eller i det mindste en forlængelse af ansættelsen” (Glerup et al., 2018, s. 27).

Netop prekariseringen kan ses som en faktor i unges brud med den samfundskontrakt Mathiasen (2023) omtaler, hvor ‘det gode liv’ kommer med uddannelse og fast arbejde, idet de unge netop er afskåret fra dette og oplever at ‘fællesskabet’ ikke varetager deres interesser og velbefindende.

Professor, Cal Newport, fra Georgetown University optegner også de generationelle skel med en påmindelse til de ældre generationer: “This is why so many older people are confused by quiet quitting: it’s not meant for us. It’s instead the first step of a younger generation taking their turn in developing a more nuanced understanding of the role of work in their lives” (Newport, 2022). Således skriver han i sin opgørelse over 2022 under titlen *The Year in Quiet Quitting* (Newport, 2022), og optegner som Von Sperling (2023) og Mathiasen (2023) en ungdomsgeneration, der går en ny vej i forhold til arbejdets betydning i den enkeltes liv.

“Ligesom *The Great Resignation* er quiet quitting et udtryk for, at nedlukningerne fik mange til at reflektere kritisk over deres (arbejds)liv. Men det skal også ses som et generationsopgør, der har været længe undervejs, og som handler mere om mental omstilling end om formelle rammer” (Von Sperling, 2023).

Netop den mentale omstilling er et væsentligt element i QQ og TGR, og udspringer blandt andet af et voksende ønske om et meningsfuldt liv, hvor det ikke kun er arbejdet, der fylder. Gallups årlige “*State of the Global Workplace: 2022 Report*” viser, at kun 22% af danskerne er engageret i deres arbejde (Gallup, 2022, s. 115), hvilket kan indikere en afkobling fra, at ens identitet ligger i arbejdet. En anden undersøgelse af danskernes arbejdsliv, der fremhæves i Politiken, peger på, at op imod en fjerdedel af danskerne lægger mindre identitet i deres arbejde end for fem år siden (Ballisager, 2023; Kjær, 2023), og understøtter dermed den mentale omstilling, der har pågået før, under og efter corona-pandemien.

1.2.2 En ny arbejdskamp

I et interview i Information om hans nye bog, peger socialfilosof og kritisk teoretiker Axel Honneth på, at den moderne arbejdskamp er glemt, forsømt og forsvundet (Lykkeberg, 2023). Honneth mener ikke, at man kan føre en frihedskamp uden at føre en arbejdskamp, idet han ser en tæt

forbindelse mellem den enkeltes arbejdsbetingelser og dermed den enkeltes betingelser for at deltage i demokratiet (Lykkeberg, 2023).

“Kampen handler ikke kun om, hvorvidt man skal arbejde mere eller mindre; om man skal have mere eller mindre i løn; eller om man skal være beskyttet af rettigheder eller udsat for arbejdsgivernes vilkårlige magtudøvelse. Det handler for Honneth især om, at man skal indrette arbejdsmarkedet, så folk ikke bare er lønmodtagere, men får mulighed for at udfolde sig som frie borgere” (Lykkeberg, 2023).

Honneths forståelse af arbejdsbegrebet er sigende i relation til unges ønske om at opbygge deres identitet om andet end deres arbejde. Honneth spørger: “Anerkender man kun det bidrag til fællesskabet, som ligger i at producere noget nyt, eller anerkender man også omsorgen for andre og udviklingen af deres tryghed og færdigheder som en reproduktion af hele fællesskabet?” (Lykkeberg, 2023). Med dette spørgsmål fremhæver Honneth en væsentlig del af det opbrud, som er indlejret i både QQ og TGR, hvor særligt unge løsriver sig fra at skulle præstere og producere og skaber mere plads til andre aktiviteter.

1.2.3 Årsager til oprør

Arbejdskritikken har særligt udviklet sig på baggrund af coronapandemien, der kan ses som en fremkaldervæske på problemer vi allerede havde (Halberg, 2021). Pandemien forstærkede den ulighed, der har været stigende i mange år og gjorde kapitalismens uretfærdigheder endnu tydeligere (Mau, 2021). Filosof Søren Mau fra Aarhus Universitet beskriver kapitalisme som:

“En magt, der ikke umiddelbart er synlig eller hørbar som magt, men som ikke desto mindre er lige så brutal, uophørlig og nådesløs som vold; en upersonlig, abstrakt og anonym magt, der er indlejret i de økonomiske processer, frem for at være koblet på dem udefra: *stum tvang*, eller, som jeg også vil kalde det, *økonomisk magt*” (Mau, 2021, s. 17).

Det er denne økonomiske magt, der forbinder mennesker og samfund til hinanden i et kapitalistisk net, hvor profit og kommodificering gør alle afhængige af markedet. “Den økonomiske magt fungerer ved at omforme samfundets livsgrundlag og indrette det på en måde, der tvinger

mennesker til at handle på bestemte måder” (Mau, 2021, s. 18). Ud fra denne tvang kan det forstås, at menneskets frie valg til at arbejde ikke er betinget af ren lyst, men er en betingelse for at overleve i et senkapitalistisk samfund. Arbejdskritikken kan ses som et modstykke til den stumme tvang, hvor den enkelte vælger at afkoble sig fra sit arbejde mentalt eller helt opsigte det og derfor, i hvert fald for en periode, ikke lader sig brutalisere af den økonomiske magt.

Kapitalismen skaber også individualisering og atomisering, idet vi er gået fra industri til serviceøkonomi (Halberg, 2021). I serviceøkonomien er arbejdet individualiseret, og arbejderne har derfor sværere betingelser for at organisere sig. Med denne atomisering følger desperation og brutalisering, som gør det svært at skabe politiske fællesskaber (Halberg, 2021). Desuden konkurrerer arbejderne på løn, hvorfor jagten på billig arbejdskraft udnytter folk, der i forvejen er i konkurrence med hinanden om at få arbejde (Halberg, 2021). I forlængelse heraf har vi i de sidste årtier set et markant fald i tilslutningen til for eksempel politiske partier (Folketinget, 2023), hvilket understreger behovet for Honneths opråb om en arbejdskamp, der er fokuseret på at skabe arbejdsbetingelser, hvor den enkelte kan være deltagende og engageret i demokratiet.

1.2.4 En *fælles* arbejdskamp

Om end anti-arbejde omtales som en bevægelse, består den primært af individer der simultant, men ikke kollektivt, gør noget anderledes. Danmark er i den seneste europæiske livskvalitetsundersøgelse blandt de tre lande, der ønsker lavest arbejdstid med et ønske om en arbejdsuge på 26 timer (Eurofound, 2016), hvilket indikerer et udbredt ønske om, at arbejdet skal fylde mindre. Hvilke muligheder, der er for en kollektiv arbejdskamp står dog ikke klart, men tydeligt er det, at *noget* er i *bevægelse*. I Information stiller Von Sperling spørgsmålstegn ved forståelsen af en bevægelse:

“Det er svært at være uenig i, at man er stærkere, når man står sammen, og at der er nogle ’klassiske’ arbejdskampe at tage i et arbejdsudbudsbesat politisk klima. Men for det første må man spørge, om ’kollektivt’ betyder det samme for en ny generation – den succesfulde sociale bevægelse #MeToo udspillede sig netop sammen, men uden traditionelle institutioner (...)” (Von Sperling, 2023).

Denne betragtning af en bevægelse lægger kimen til, at man ikke nødvendigvis skal organisere sig på klassisk vis for at opnå resultater. Imod sig har anti-arbejdsbevægelsen dog blandt andet Danmarks statsminister Mette Frederiksen, der for nyligt har udtalt, at “der er alle mulige mennesker, der mener, vi kan arbejde mindre. Glem det, venner, glem det” (Munkholm, 2023). Men om de unge kan glemme deres ønske om et meningsfuldt liv, hvor de anerkendes for andet end deres værdi på arbejdsmarkedet, er ikke et uvæsentligt spørgsmål.

1.3 Forskningsfeltet

Vi vil kort præsentere specialets placering i forskningsfeltet med henblik på at kontekstualisere undersøgelsens indtræden i en specifik forskningstradition. Social intervention er et felt med dertilhørende praksisser, som skriver sig ind i videnskabelige og professionelle traditioner, herunder forskellige forskningsfelter. Sociale interventionsstudier har rødder i både sociologien, psykologien, pædagogik og læringsteori samt en tværfaglig forskningstradition, der rummer alle tre dimensioner (Krøjer et al., 2016). Den tværfaglige forskningstradition er særligt kendetegnet ved “en symmetrisk relation mellem forskere og øvrige deltagere, der hviler på en kritisk teoretisk forståelse af et magtfrit rum som mulighedsbetingelse for social fantasi og dermed drivkraft i social forandring” (Krøjer et al., 2016, s. 18). Det er herunder, at aktionsforskningstraditionen udvikles som et kritisk alternativ til velfærdsstatslige top-down-interventioner. Aktionsforskningen rummer flere forskningsmetoder, hvor forskeren involverer sig direkte med deltagerne i den sociale intervention. Det er netop denne forskningstradition med fremtidsværkstedet som metode, vi har valgt at dykke ned i. Derudover er vores erkendelsesinteresse emancipatorisk og beror på et forandringssigte med en kritik af eksisterende samfundsstrukturer. Specialet er dermed udformet gennem inspiration fra aktionsforskningstraditionen, herunder kritisk-utopisk aktionsforskning, fremtidsværkstedet og social læring, der danner grundlag for en videnskabsteoretisk, metodisk og teoretisk ramme. Derudover trækker specialet tråde til den kritisk-teoretiske tradition, og fjerdegenerations kritisk teoretiker Hartmut Rosa. Igennem disse inspirationskilder, mener vi, at vi bedst kan undersøge vores problemstilling og dermed give vores vidensbidrag til feltet. Vores videnskabsteoretiske position vil blive yderligere udfoldet i kapitel 3.

1.4 Problemformulering

Hvordan kan rum til erfaringsbaseret arbejdskritik fordre en social læringsproces, og hvilken betydning har utopisk tænkning i realiseringen af en moderne arbejdskamp?

1.4.1 Arbejdsspørgsmål

1. *Hvilke betingelser muliggjorde og begrænsede, at deltagernes udsagn og erfaringer kom til udtryk, og hvordan fordrede det social læring?*
2. *Hvordan kobler deltagernes erfaringer sig til samfundsmæssige problemstillinger?*
3. *Hvordan kan anti-arbejde forstås som en social bevægelse og hvilke forandringsperspektiver er der i en moderne arbejdskamp?*

1.4.2 Uddybning af problemformulering

Denne uddybning har til formål at præsentere problemformuleringens relation til social intervention. Grundlæggende opfatter vi en social intervention, som en indgriben, der forsøger at ændre på en eksisterende tilstand til noget, der er bedre end det, der var før (Krøjer et al., 2016). Med udgangspunkt i følgende citat, ser vi en kobling til at iværksætte en social intervention i form af et fremtidsværksted: “(...) en social intervention [kan] have et politisk og samfundsorienteret ærinde i den forstand, at interventionen implicit eller eksplicit kan rumme et ønske om at skabe en bedre og mere bæredygtig verden” (Krøjer et al., 2016, s. 8). Vi er optaget af en *erfaringsbaseret arbejdskritik*, hvilket relaterer sig til, at det er gennem deltagernes erfaringer, at vi kan “udvikle nye forståelser af fælles praksisser, som kan danne grundlag for meningsfulde praksis- eller hverdagslivsforandringer” (Krøjer et al., 2016, s. 18). At skabe rum for en social læringsproces, kan således forstås som en social intervention på et mikroplan, hvor der åbnes op for utopisk tænkning og handleevne. Vi er derudover optaget af *en moderne arbejdskamp*, hvilket vi forstår som en social intervention på et makroplan, hvor der er et politisk og samfundsorienteret ærinde, og ønske om at “skabe en bedre og mere bæredygtig verden”.

Kapitel 2 - Litteraturstudie (Ida)

Dette kapitel har til formål at give indsigt i eksisterende forskning, som relaterer sig til specialets genstandsfelt. Gennem udvalgte forskningsartikler, vil vi præsentere relevante vidensbidrag, som giver indsigt i samfundsmæssige tendenser, som har indflydelse på unges arbejdslivserfaringer. Derudover præsenteres forskning, der peger på nylige fænomeners fremkomst. Samlet giver den præsenterede forskning grundlag for at undersøge koblingen mellem de samfundsmæssige tendenser og fænomenernes fremkomst, og hvordan dette skaber et momentum for at forandre lønarbejdets rolle i samfundet. Derudover vil vi anvende de teoretiske perspektiver fra litteraturstudiet til at informere vores analyse.

2.1 Unge i starten af arbejdslivet

Ungdomsforskningen er et omfattende internationalt og nordisk forskningsfelt, som beskæftiger sig med mangfoldige perspektiver på dels, hvad nutidens unge oplever og dels de samfundsmæssige tendenser, som påvirker et ungdomsliv (M. L. Nielsen et al., 2022). Vi vil i dette afsnit præsentere et udvalg af ungdomsforskningen, der fortæller om samfundsmæssige tendenser, som viser sig betydningsfulde for unges arbejdslivserfaringer i en dansk kontekst.

I forskningen præsenteres *postfordistiske arbejdsetik*, som er en begrebsætning af et nutidigt historisk perspektiv på arbejdets betydning for det enkelte menneske (M. L. Nielsen et al., 2022). I et postfordistisk samfund er arbejdet middel til selvrealisering, der er målet (M. L. Nielsen et al., 2022). Mette Lykke Nielsen m.fl. anvender begrebet i forskningsartiklen "’A toxic combination’: Præstation, midlertidighed og kampen for succes tidligt i arbejdslivet" (2022). Her undersøges unges trivsel i starten af arbejdslivet og hvordan det kobler sig til midlertidige og usikre ansættelsesforhold og præstationsorienterede arbejdskulturer (M. L. Nielsen et al., 2022). Der optegnes et billede af en generation, som oplever stigende psykosocial mistrivsel. Nielsen mfl. peger på, at det blandt andet skyldes den postfordistiske arbejdsetik, hvor det at blive til et succesfuldt arbejdssubjekt som er personligt og autentisk investeret i sit arbejde er målet for selvrealisering (M. L. Nielsen et al., 2022). I et postfordistisk samfund er det indlejret "at incitamentet til at arbejde ikke alene udspringer af materiel nødvendighed, men snarere handler

om at bevise sit værd som menneske, og at arbejdet er blevet den primære arena for identitetskonstruktion og selvrealisering blandt unge” (M. L. Nielsen et al., 2022, s. 194).

Arbejdet som afgørende arena for selvrealisering knytter sig til den samfundsmæssige udvikling og det politiske syn på den yngre arbejdende generation. Lektor fra Aarhus Universitet, Ida Juul, undersøger i forskningsartiklen “Diskurser om ungdom og arbejdsliv - fra velfærdsstat til konkurrencestat” (Juul, 2013), den historiske udvikling af synet på unges uddannelsesvalg og integration på arbejdsmarkedet. Heri optegnes et billede af en samtid, hvor en markedsdiskurs dominerer synet på de unge og deres arbejdskrafts markedsværdi (Juul, 2013).

Den historiske udvikling viser, at den politiske diskurs om og syn på det unge, arbejdende menneske har ændret sig gennem tiden (Juul, 2013). Tidligere har det primært været en statslig interventionistisk tilgang til unges arbejdsliv, hvor det var en offentlig opgave at skabe en passende arbejdslivsbalance (Juul, 2013). Efter neo-liberalismen indtog i dansk uddannelsespolitik i 1990’erne, opstod en politisk ideologi, som i højere grad ansvarliggør den unge: “Integrationen af de unge på arbejdsmarkedet er blevet det altoverskyggende mål. I denne neo-liberale æra tildeles unge ansvaret for deres egen udvikling med en enkelt vigtig undtagelse, nemlig pligten til at sikre og vedligeholde deres arbejdskrafts markedsværdi” (Juul, 2013, s. 22). Udover ansvaret for sin egen udvikling, har den unge en forpligtelse over for arbejdsmarkedet, som handler om at bidrage til at styrke den nationale konkurrenceevne. I tråd med den neo-liberale ideologi og ansvarliggørelse af den unge, var uddannelsespolitikens målsætning blevet “indskrænket til at sikre det enkelte individs ansættelighed” og konkurrence blev et kernebegreb i den politiske diskurs (Juul, 2013, s. 21).

Nielsen m.fl., (2022) beskriver, hvordan den postfordistiske arbejdsetik sammenkoblet med en præstationsorienteret arbejdskultur og midlertidighed skaber et u hensigtsmæssigt pres på den unge generation. Flere unge beskriver, at de oplever at blive betragtet og værdisat som ‘en vare’ på arbejdsmarkedet, hvilket kan hænge sammen med Juuls analyse af den dominerende markedsdiskurs omkring unges eget ansvar for deres position på arbejdsmarkedet (Juul, 2013; M. L. Nielsen et al., 2022). Dermed tegner der sig på tværs af de to forskningsartikler et billede af en generation, som oplever en kombination, som af Nielsen m.fl. kaldes ‘toxic’ i en tid, hvor den politiske diskurs er domineret af en markedslogik, og hvor opretholdelse af den globale

konkurrenceevne bliver altoverskyggende (Juul, 2013; M. L. Nielsen et al., 2022). Dette får betydning for de unges individuelle psykosociale trivsel i starten af deres arbejdsliv, når de begiver sig ud på “et usikkert arbejdsmarked og samtidig kontinuerligt evaluerer og vurderer sig selv ud fra dominerende politiske og økonomiske rationaler om, hvilken markedsmæssig værdi de udgør” (M. L. Nielsen et al., 2022, s. 204).

2.2 Nylige fænomeners fremkomst

I denne del af kapitlet præsenteres forskning, som har undersøgt fremkomsten af fænomenerne QQ og TGR, som især har haft indflydelse på lønarbejdets rolle i USA fra 2021, og siden hen har spredt sig til flere steder i verden (Formica & Sfodera, 2022; Kuzior et al., 2022). Fænomenerne har også vakt interesse i en dansk kontekst. Dog er det på grund af fænomenernes nylige fremkomst sparsomt med forskning, der viser, hvordan disse fænomener har indflydelse på det danske arbejdsmarked. Derfor præsenterer vi i nærværende afsnit fænomenerne, som de beskrives i international forskning. Coronapandemien beskrives som en katalysator for de store ændringer i den amerikanske arbejdsstyrke og på arbejdsmarkedet generelt (Formica & Sfodera, 2022; Kuzior et al., 2022). Forskere fra Sapienza University i Italien, Sandro Formica og Fabiola Sfodera, peger på den indvirkning pandemien har haft på menneskets relation til arbejde:

“The coronavirus pandemic has fundamentally changed the way we feel about work and life. It has also exacerbated underlying industry problems that existed for decades, such as dissatisfaction with work conditions, pay, management and leadership. It has escalated the speed of change and transformed concepts such as work-life balance into work-life integration, to the point that we hardly understand the boundaries between them” (Formica & Sfodera, 2022, s. 905).

Coronapandemien har igangsat samfundsmæssige forandringer i forhold til, hvordan vi arbejder, hvor meget eller hvor lidt vi arbejder og snakken om, hvorfor vi overhovedet arbejder. Formica og Sfodera (2022) omtaler forandringer som QQ, der betegnes som en individuel mentalitetsændring, hvor man kun gør det, man er ansat til, hvor TGR handler om en stigende opsigelsesrate. I forskningsartiklerne “The Great Resignation and Quiet Quitting paradigm shifts: An overview of current situation and future research directions” (Formica & Sfodera, 2022) og “Great

Resignation—Ethical, Cultural, Relational, and Personal Dimensions of Generation Y and Z Employees’ Engagement” (Kuzior et al., 2022) præsenteres der, hvordan fænomenerne har haft indflydelse på arbejdsmarkedet, herunder især for de unge. Ifølge Sfodera og Formica peger fremkomsten af fænomenerne på “a deep, prolonged, and widespread workforce dissatisfaction that must be addressed and cannot be ignored any longer” (2022, s. 900) . Professor ved Silesian University i Polen, Aleksandra Kuzior m.fl., peger på TGR som en del af et større globalt fænomen, der betegnes som “the modern alienation of work” (2022, s. 7). Disse kontekstualiseringer tyder på, at selvom fænomenerne og begreberne herom er opstået efter coronapandemien, har det rødder i samfundsmæssige tendenser, der ligger længere tilbage.

Kuzior m.fl. (2022) fremhæver en væsentlig årsag til, hvorfor fænomenerne opstår, hvilket relaterer sig til Gen Z og Millennials’ personlige værdier, syn på formål med livet og behovsopfyldelse gennem arbejde. De er i høj grad bevidste om, at deres arbejdsplads’ værdier skal stemme overens med deres egne personlige værdier, og hvis de ikke oplever dette, er der større risiko for, at de enten vil disengagere sig i arbejdet eller slet ikke være i det (Formica & Sfodera, 2022). “In both cases, Great Resignation and Quiet Quitting, it appears evident that the sources of dissatisfaction of employees revolve around three fundamental characteristics that are common to every human being: needs, values, and purpose” (Formica & Sfodera, 2022, s. 900). På tværs af de to forskningsartikler, tegner der sig et billede af to generationer, som oplever meningsløshed ved at arbejde, og som enten gennem en mentalitetsændring eller en opsigelse forsøger at skabe mere mening i deres liv (Formica & Sfodera, 2022; Kuzior et al., 2022).

Kapitel 3 - Specialets position i det videnskabsteoretiske landskab

I dette kapitel vil vi introducere specialets videnskabsteoretiske position. Dette kapitel tjener flere formål, idet vores videnskabsteori også vil bidrage aktivt til vores analyse. Derudover har videnskabsteorien været definerende for vores valg af genstandsfelt samt vores teoretiske valg, idet vi har en kritisk teoretisk ontologi, der afspejler sig i vores valg af Hartmut Rosa som teoretiker samt i vores optagethed af arbejdskritik. Videnskabsteorien er desuden grundlæggende for vores valg af metodologi og metode og vores forståelse af os selv som forskere og vores deltagere som subjekter. Vi vil i kapitlet præsentere aktionsforskningen, der udgør specialets metodologi, samt kritisk teori, hvorfra aktionsforskning trækker sine videnskabsteoretiske rødder. Derudover vil vi præsentere social læring, der både er væsentligt i vores forståelse af vores deltagere og værkstedsarbejdet. Afrundende vil vi ekspliciterer vores normative afsæt.

3.1 Aktionsforskning (Ida)

Da vi henter både teoretisk og metodisk inspiration fra aktionsforskningen, vil vi præsentere den som en videnskabsteoretisk tradition. Aktionsforskningen kan netop introduceres som en videnskabsteoretisk retning, idet den er “opstået gennem praktiske forskere, der dog sidenhen har beskæftiget sig med videnskabsteoretiske markeringer (...) der udfordrer andre former for beskrivende videnskabers empiritilgange” (K. A. Nielsen, 2004, s. 521).

3.1.1 Videnskabeligt og normativt afsæt

Socialpsykologen Kurt Lewin var den første til at introducere aktionsforskningen i 1946 og omtales af flere som faderen af den videnskabelige tradition (Gleerup & Egmos, 2022; Husted & Tofteng, 2014; K. A. Nielsen, 2004; Tofteng & Husted, 2012). Aktionsforskningen udsprang af Lewins kritiske holdning til positivismens eksperimenter, som han kritiserede “for at have et statisk og objektiviserende blik på samfundets sociale liv” (K. A. Nielsen, 2004, s. 517). Det centrale i tilblivelsen af aktionsforskningen som videnskabelig tradition, er dens søgen væk fra de positivistiske og objektiviserende eksperimenter og videnskabelig, som Lewin mente var præget af kyniske og autoritære tendenser (K. A. Nielsen, 2004). Han havde en normativ opfattelse af, at

videnskaben kunne bidrage til mere “almindelig demokratisering af samfundet” (K. A. Nielsen, 2004, s. 522). Denne normative opfattelse opstod på baggrund af to verdenskrige, og det var med udgangspunkt heri, at han blev optaget af “hvordan mål om demokratisk samfundsudvikling forpligter forskningen” (Gleerup & Egmose, 2022, s. 61). Lewin identificerede dermed et samfundsbehov for at udvikle metoder, som er deltagelsesorienterede, praksisrettede og forandringskabende, og hans tankegang danner grundlag for den klassiske aktionsforskning (Gleerup & Egmose, 2022).

Centralt i aktionsforskningen står subjektet, hvis demokratiske deltagelse er omdrejningspunktet i forskningstraditionen. Subjektet opfattes som noget “der aktivt skaber sig selv socialt og praktisk, men som blokeres og forstyrres af de sociale forhold, det lever under” (K. A. Nielsen, 2004, s. 528). Subjektiviteten skal forstås som noget, der skabes i en fælles erkendelsesproces, som opstår på baggrund af individets udvikling af ambivalenser og handlingsblokeringer i hverdagslivet (K. A. Nielsen, 2004). Udviklingen af denne ambivalens og handlingsblokering sker som “følge af umulige valg imellem fx tilpasning til magtforholdene i hverdagslivet og lysten til at være aktivt skabende og indgå i frie sociale relationer” (K. A. Nielsen, 2004, s. 528).

Den norske filosof Hans Skjervheim kom med første bud på en egentlig ontologi for aktionsforskningen, hvori han fremsiger: “Forståelse af mening er kun mulig eller interessant, hvis den, der skal forstå en anden, også ser sig selv i et fælles projekt med den anden” (Tofteng & Husted, 2012, s. 369). At være i et fælles projekt afspejler sig i vores optagethed af deltagerne og deres erfaringer. Ved at skabe et socialt frirum, var vores ønske at forstå de betingelser, der indsnævrer den utopiske tænkning, samt udvikle en kollektiv handleevne, idet vi ønsker at skabe bevægelse i vores egen og deltageres reificerede virkelighed.

Epistemologien i kritisk-utopisk aktionsforskning beror på et forandringssigte, der kritiserer de samfundsstrukturer, som sætter betingelserne for hverdagslivet (K. A. Nielsen, 2004). Vores valg af genstandsfelt er i sig selv et udtryk for en kritik af eksisterende samfundsstrukturer, idet anti-arbejde søger at gøre op med den arbejdsnorm, der sætter betingelser for det moderne menneskes hverdagsliv. Ligeledes anskues erkendelsesprocesser som læreprocesser, der bliver til i udvikling af social fantasi, hvilket fremtidsværkstedet er et praktisk og demokratisk bud på (K. A. Nielsen,

2004). Vores epistemologiske afsæt har betydning for vores valg af fremtidsværkstedet som metode, idet vi mener, at viden erkendes gennem kollektive læreprocesser.

3.1.2 Kritisk-utopisk aktionsforskning

Aktionsforskningstraditionen rummer forskellige metodologier og forskningsmetoder. Dog deler de forskellige retninger det samme emancipatoriske sigte og de samme historiske rødder (K. A. Nielsen, 2004). Den kritisk-utopiske aktionsforskning er konfliktorienteret og henter sin inspiration fra kritiske teoretikere som Theodor Adorno og Max Horkheimer, fremtidsforsker Robert Jungk og kritisk teoretiker Oskar Negt (Husted & Tofteng, 2014). Den kritisk-utopiske tradition blev udfoldet i Danmark i 1980'erne af Kurt Aagaard Nielsen og Birger Steen Nielsen fra Roskilde Universitet som førende aktionsforskere (Gleerup & Egmose, 2022). Nielsen og Nielsen (2015) mente, at forskningen har et medansvar for at skabe demokratisk samfundsudvikling, og den kritisk-utopiske aktionsforskning opstod med et ønske om at modarbejde en afpolitiserende tilgang til forskning. De mente, at objektivitetsidealet stod i vejen for den demokratiske debat, som skulle føre til demokratisk samfundsudvikling (Gleerup & Egmose, 2022).

I den kritiske-utopiske aktionsforskning er der et forandringsperspektiv, som opstår i "utopiernes evne til at synliggøre og bevæge reificerende strukturer i samfundet" (Husted & Tofteng, 2014, s. 76). For at skabe synliggørelse, er det en nødvendighed i utopiarbejdet at overskride eksisterende fremtidshorisonter med alternative fremtidsudkast (Husted & Tofteng, 2014). Utopiarbejdet foregår ofte i en konkret kontekst, hvor drømme om andre måder at lære, leve, arbejde og være sammen på bliver udfoldet ud fra menneskelige hverdags erfaringer. I arbejdet med utopier ligger en normativ forståelse og en indlejret kritik af det eksisterende som usammenhængende og fremmedgørende (Husted & Tofteng, 2014).

En central metodisk tilgang inden for kritisk-utopisk aktionsforskning er fremtidsværkstedet (Husted & Tofteng, 2014). Fremtidsværkstedet sigter efter at integrere forskning og forandring, hvilket gør værkstedet "metodologisk unikt og velegnet i en samtid, hvor alvorlige klimatiske og sociale bæredygtighedskriser truer og kalder på radikal og alsidig nytænkning i de måder vi lever, arbejder, producerer og forbruger på" (Gleerup & Egmose, 2022, s. 62). Dette kalder på en vidensudvikling, som netop orienterer sig mod at fremme demokratisk deltagelse. Det kan dog

skabe paradokser i forbindelse med værkstedsarbejdet i forhold til den dobbelte orientering. Gleerup og Egmose argumenterer for, at den “dobbelte orientering har baggrund i antagelsen om, at løsninger på de modsætningsfyldte udfordringer, vores samfund står midt i, må tage afsæt i tilgange, som insisterer på demokratisk fundering” (2022, s. 72). Grundet konteksten for vores værkstedsarbejde, har vi måtte tage valg, som svækker det deltagelsesorienterede sigte. Dette kommer blandt andet til udtryk i, at deltagerne i værkstedet, kun har deltaget på det “udførende plan”, og ikke har haft indflydelse på “hvad” og “hvorfor”, hvilket kan lede til ambivalente inddragelseserfaringer (Gleerup & Egmose, 2022, s. 63). På baggrund af de ontologiske antagelser og idealet om demokratisk deltagelse, har aktionsforskeren skærpede krav til at reflektere over egen rolle i forskningen (Husted & Tofteng, 2014).

3.1.3 Forskerposition

Aktionsforskningen indbefatter et opgør med den traditionelle forskerrolle med et ønske om at udvikle et felt, hvor man gennem demokratiske læreprocesser skaber samfundsforandringer i et forskningsmæssigt perspektiv (Tofteng & Husted, 2012). Skjervheim beskriver forskeren som normativt involveret, og ens tilstedeværelse og aktive deltagelse påvirker og påvirkes af feltet og dets aktører, og ophæver dermed forskningens privilegerede position (Tofteng & Husted, 2012). I aktionsforskningen skal forskeren ikke tilstræbe uafhængighed eller neutralitet, men engagere sig i feltet for at kunne forstå den anden og dermed deltage på lige fod med deltagerne i aktionsforskningsprojektet. Da vores erkendelsesinteresse er emancipatorisk og positioneret i aktionsforskningen, forstår vi os selv som deltagende i en virkelighed, som er ufærdig, og at virkeligheden kan forandre sig gennem deltagelsesorienterede fællesskaber, som ønsker og beslutter andet end det, de erfarer. Vi læner os op ad den forståelse, at fremtiden er “skabt af nye sociale beslutninger og ønsker om alternativer til de eksisterende reificerede virkeligheder” (K. A. Nielsen, 2004, s. 24). Vores forandringssigte er med afsæt i ovenstående at skabe en øget bevidsthed og forestillingsevne hos deltagerne, der kan lede til erfaringsbaseret kritik og mulighed for kollektiv handleevne. På baggrund af vores positionering i feltet og vores erkendelsesinteresse, ser vi os selv som aktivt deltagende forskere.

3.2 Kritisk teori (Nynne)

Vi vil i følgende afsnit præsentere kritisk teori, da aktionsforskningen trækker dele af sine videnskabsteoretiske rødder herfra. Der er flere generationer i kritisk teori, hvoraf første generation var med til at skabe fundament for den kritisk-utopiske aktionsforskning. I fjerde generation er Hartmut Rosa, hvis værk *Fremmedgørelse og Acceleration* (Rosa, 2014) bliver præsenteret i kapitel 5. Kritisk teori, som både videnskabsteoretisk- og analytisk ramme, er således en væsentlig del af specialet.

Horkheimer blev leder af Frankfurterskolen i 1931, og i sin tiltrædelsestale lagde han vægt på en tværvidenskabelig disciplin, hvor studiet af menneskene i deres samfundsmæssige fællesskab kun kan løses af forskere fra forskellige discipliner (Ramsay, 1996). Således fremlægger Horkheimer en kritisk teori, hvor det teoretiske grundlag består af marxismen og psykoanalysen, og den teoretiske ramme omhandler forholdet mellem det kapitalistiske samfund, psykologi og kultur (Ramsay, 1996). På tværs af generationerne inden for kritisk teori deles en emancipatorisk erkendelsesinteresse (H. K. Nielsen, 2017). Dermed ligger det indlejret, at “teorien og virkeligheden er i et spændingsforhold til hinanden“ (Ramsay, 1996, s. 159). Således består kritisk teori i at udfolde og skærpe dialogen med et allerede eksisterende normativt grundlag, hvori idealer som frihed, lighed og retfærdighed er nogle af de oplysningsfilosofiske almenbegreber, der er med til at konstituere den kritiske teoris normative grundlag (H. K. Nielsen, 2017). Netop det normative grundlag, der er indlejret i den kritiske teori, er kendetegnende for denne videnskabsteoretiske retning, hvor der er “et spændingsforhold mellem *det virkelige* og *det mulige*” (H. K. Nielsen, 2017, s. 376). Dermed peger “kritisk teori på ‘realiteternes magt’, som bliver selvopfyldende, fordi realiteternes begrænsninger dominerer både vores forestillinger og vores teknologi” (K. A. Nielsen, 2014, s. 75). Dette udgør *det virkelige*, hvilket kritisk teori kritiserer, og peger på en friere, mere lige, retfærdig og emanciperet verden. Det normative ideal kan skabes gennem det kritiske og utopiske, idet “kritisk teori orienterer sig mod undertrykte, forhindrede eller endnu ikke formulerede (fremtids-)muligheder (...) derfor må erkendelsesprocesserne være kritiske og utopiske” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2015, s. 118). Kritisk teori er ikke blot en metode eller en fremgangsmåde, men et *teoretisk refleksionsrum* som arbejdet med empiri skal være i dialog med (H. K. Nielsen, 2017). Det er i vores arbejde med empirien, at vi vil anvende Rosas kritiske teoretiske begrebsapparat, der skal være med til at informere vores analyser. I kritisk teori er en

central pointe, at sociale og kulturelle fænomener ikke kan analyseres isoleret, idet de er indlejret i en større historisk kontekst (H. K. Nielsen, 2017). Det kan i kritiske teoretiske undersøgelser også forstås som, at undersøgelsen har “et blik for det almene i det særlige” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2015, s. 118). Den historiske kontekst har vi søgt at præsentere i kapitel 1 og 2, hvor vi gennem artikler, undersøgelser og forskningsartikler har kontekstualiseret, hvilke tendenser og samfundsmæssige forhold, der er med til at præge genstandsfeltet.

3.3 Social læring (Ida)

Vi vil i dette afsnit præsentere et socialt læringsperspektiv, som har betydning både for vores videnskabsteoretiske- og metodiske forståelse og anvendelse af kritisk-utopisk aktionsforskning. I forståelsen af social læring er vi inspireret af Nielsen og Nielsen (2004; 2007, 2015), som har arbejdet med understøttelsen af sociale læreprocesser i værkstedsarbejdet under den kritisk-utopiske aktionsforskning. Dog er vi samtidig bevidste om væsentlige forskelle på tværs af deres genstandsfelt og vores. Dels afholdt Nielsen og Nielsen (2007) op til flere fremtidsværksteder på Møn, samt efterfølgende forskningsværksteder. Desuden arbejdede de med en etableret borgergruppe, hvori fællesinteressen var lokalmiljøet på Møn. Dermed var deres deltagergruppe bekendt med hinanden på forhånd og havde som gruppe inviteret Nielsen og Nielsen til at lave eksperimentel borgerinddragelse i deres projekt. På disse parametre adskiller vores metodiske arbejde sig fra deres arbejde, og derfor trækker vi blot inspiration fra deres metodologiske overvejelser omkring kritisk-utopisk aktionsforskning. Vi har i vores specialeproces afholdt ét fremtidsværksted, idet vores tidshorisont er markant kortere end Nielsen og Niensens (2007), der var med i Møn-projektet i to år. Derudover havde de en etableret deltagergruppe med en platform, hvorfra deltagerne kunne arbejde med realiseringsudkast, mens vi har samarbejdet med en fragmenteret deltagergruppe.

Nielsen og Nielsen definerer social læring således: “Den sociale læring er en personlig dannelsesproces, der er indlejret i og betinget af deltagelsen i det kollektive arbejde med udformningen af fremtidsudkast og bestræbelserne på at skabe muligheder for, at de kan vinde praktisk fodfæste” (2015, s. 129). Deres forståelse af social læring som et kritisk-utopisk begreb knytter sig blandt andet til den amerikanske sociolog Charles Wright Mills og de tyske sociologer

Regina Becker-Schmidt og Gudrun-Axeli Knapp, som har kontekstualiseret begreber, som relaterer sig til social læring (K. A. Nielsen, 2004). I Nielsen og Nielsens perspektiv er det sociale aspekt i social læring ikke blot, at læreprocesserne relaterer sig til sociale områder eller forstås som sociale processer, men noget der udspringer af en hverdagslivskontekst og kan tilskrives en socialitet, hvor der er “sans for det almene i den personlige livsførelse” (2007, s. 33). Den sociale læring skal ikke kun forstås i en lokalt forankret og erfaringsrelateret kontekst, men rummer en almen dimension, hvori det ligger, at de udkast der arbejdes med i værkstedet søger at overskride en snæver og fragmenteret problembevidsthed og grundlæggende orienterer sig mod at skabe livssammenhæng (K. A. Nielsen & Nielsen, 2015). En del af den sociale læring sker, når deltagerne i et værksted, også kaldt et midlertidigt frirum, “kan begynde at komme til større klarhed over vigtige sider af deres situation, om sammenhængen mellem deres hverdagsliv og livsførelse på den ene side og overgribende samfundsmæssige strukturer og forhold på den anden side” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 39).

3.3.1 Sociologisk- og social fantasi

Et væsentligt sigte med at skabe rum for sociale læreprocesser er at aktivere *sociologisk fantasi* og *social fantasi* som en måde at åbne op for kritiske erkendelsesprocesser, så nyt mod og håb for tilværelsen kan opstå. Skabelsen af håb betegnes som omdrejningspunktet for den sociale læring, hvilket kobler sig til den sociale fantasi som er “relateret til gestaltningen af scenisk udfoldede livsudkast, konkrete forestillinger om, hvordan man kunne leve” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 31). Den sociale fantasi rummer således en utopisk dimension, som ikke blot må “finde sted i en forestillingsverden, men også konkret, livspraktisk i den aktuelle sociale læringsituation” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 32).

At have et begrundet håb forudsætter, at man “må have en *kritisk* indsigt i de eksisterende forholds beskaffenhed for at kunne gøre sig forestillinger om, *at* og *hvordan* de måske kan brydes op og bringes i bevægelse” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 30). Den kritiske indsigt i de eksisterende forhold, relaterer sig til den sociologiske fantasi, som er kendetegnet ved en kritisk dimension: “Den udfolder sig i en gennemarbejdning af problematiske forhold, hvad enten de umiddelbart viser sig som personlige eller samfundsmæssige anliggender” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 28). Ifølge Mills, som har udviklet begrebet sociologisk fantasi, kan man “hverken forstå et enkelt

menneskes liv eller et samfunds historie uden at forstå begge dele. Alligevel definerer mennesker sædvanligvis ikke deres problemer i relation til historiske forandringer og institutionelle modsætninger” (2002, s. 15). Således skabes evnen til at koble den nære livssituation og det samfundsstrukturelle gennem den sociologiske fantasi (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007).

3.3.2 Livssammenhæng

Centralt i det sociale læringsperspektiv står et begreb om hverdagslivet, da det er i hverdagslivserfaringerne, at den nære livssituation finder sted og det enkelte individs livssammenhæng skabes. Nielsen og Nielsen (2015) mener, at mennesket er begrænset af en hverdagshorisont, hvor en realitetsmagt bestemmer mulighedsrummet. I den daglige livsførelse er man nødsaget til at redigere alt det fra, som man ikke kan få til at hænge sammen af smertelige erfaringer, kritikker og ambivalenser for at kunne skabe sammenhæng. Muligheden for at opnå social læring, kan have svære vilkår i et moderne hverdagsliv “som kan udvikle sig så restriktivt eller beslaglæggende, at den sociale fantasi tørrer ud” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2015, s. 131). Nielsen og Nielsen (2007) knytter, ligesom social fantasi, skabelsen af livssammenhæng til en vedvarende genskabelse af håb i ens livsførelse.

“For at beskytte dette sårbare livsgrundlag, trækker vi det nemlig væk fra sammenhænge, hvor det kan blive overbelastet og komme til kort. (...) Man ved, at der ikke er meget, man tør håbe på, og slet ikke noget usædvanligt, der ville røkke ved de bestående magtforhold - og handler derefter” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 31).

Skabelsen af livssammenhæng eller den vedvarende genskabelse af håb har sine samfundsmæssige forudsætninger, som netop gør at mulighedsrummet kan opleves som begrænset. Disse forudsætninger er med til at skabe modsigelser i det moderne hverdagsliv “som subjektivt afsætter sig som stærke ambivalenser” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2015, s. 131). Becker-Schmidt og Knapps begreb *ambivalens-tolerance* knytter sig hertil. Udviklingen af ambivalens-tolerance, beskrives som en subjektiv dannelsesproces, som handler om at kunne udholde og omgås hverdagens modsigelser og som “retter sig mod erkendelsen af den modsigelsesfulde realitet og mod de modstridende affekter den nødvendigvis indebærer” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 30). Denne dannelsesproces finder sted i sociale læringsituationer, hvor man søger at opøve sansen “for

proportioner, en voksende skelneevne mellem hvad, der er hvad i disse modsigelser, og hvordan de forskellige sider hænger sammen” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 30). Nielsen og Nielsen fremhæver en risiko ved at forblive fanget i hverdagens ambivalenser, hvilket kan føre til en subjektiv oplevelse af permanent tidsnød, stress, brok og resignation “hvor man giver afkald på sine forhåbninger og trækker sig tilbage til et ‘realistisk’ overlevelsesperspektiv - uden at man af den grund slipper fri af ambivalenserne” (2015, s. 131). Foruden erkendelsen af en modsigelsesfuld og ambivalent realitet, er mulighedsrummet for sociologisk- og social fantasi indsnævret. Udviklingen af ambivalens-tolerance skal føre til større klarhed over, hvad der er “(principielt) unødvendig tvang og ufrihed, og hvad der er virkelige afhængigheder og nødvendigheder, man ikke vilkårligt kan sætte ud af kraft” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 29). Værkstedsarbejds muliggørelse af udviklingen af ambivalens-tolerance er en vigtig kvalitet i det frirum, som skal skabes.

3.3.3 Det utopiske værkstedsarbejde som frirum

Det er vigtigt at pointere, at det sociale læringsperspektiv ikke er noget, man kan tilføje til et projekt udefra, men er noget, som må skabes med udgangspunkt i hverdagslivets orienteringer (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007). Det er det potentiale, man forsøger at gribe og sætte fri, hvilket kræver etablerede sociale frirum, hvor man arbejder med “hverdagslivets lukkede sammenhænge” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2015, s. 131). Det utopiske værkstedsarbejde kan forstås som en måde at skabe et frirum, hvor der både orienteres mod hverdagslivet og det alment-samfundsmæssige. Potentialet for social læring udfoldes i de orienteringer samtidig med, at der må søges at etablere en fri afstand i forhold til at bryde med implicite blokeringer og logikker (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007). For at bryde med de betingelser kræves situationer, der rummer en tilstrækkelig opfordringskraft, hvor der arbejdes med et handle- og videreførelsesperspektiv, som rækker ud over frirummet (K. A. Nielsen & Nielsen, 2015). Netop videreførelsen var, qua tidshorisonten for specialets arbejde, en udfordring i værkstedsarbejdet, da vi som tidligere nævnt blot afholdt ét fremtidsværksted og ikke, som Nielsen og Nielsen (2007), afholdte forskningsværksteder, hvor de i fællesskab med deltagerne søgte at konkretisere og perspektivere livsudkastene både med hinanden og med indbudte “eksperter”.

Handlingsdimensionen i værkstedsarbejdet afhænger af den opfordringsstruktur, der etableres i værkstedet. Opfordringsstrukturen, som både rummer en formmæssig og en indholdsmæssig side, er på sin vis afgørende for, hvorvidt idéer, initiativer og forslag kan leve videre i hverdagen og i samfundet (K. A. Nielsen & Nielsen, 2015). Formmæssigt skal opfordringsstrukturen muliggøre et socialt rum med en legende og eksperimenterende karakter, hvor der indbydes til kritiske ytringer uden at handlingsperspektivet sættes i spil, før kritikken af de eksisterende forhold har fundet sted. Derudover skal opfordringsstrukturen orientere sig mod bestræbelserne på at skabe den utopiske horisont for at kunne “åbne horisonten for en ønsketænkning, der på én gang er erfaringsbaseret og i stand til at bryde med realitetsmagtens indsnævring og fastlåsnings af vores forestillingsevne” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2015, s. 132), hvilket beskriver den indholdsmæssige dimension af opfordringskraften. Handlingsdimensionen afhænger af den opfordringsstruktur, der skabes i værkstedet.

3.4 Vores normative afsæt (Ida)

Da vi ser os selv som normativt involveret i feltet og har en bevidsthed om, at vores aktive deltagelse påvirker og påvirkes af feltet (Tofteng & Husted, 2012), vil vi med afsæt i nærværende kapitel ekspliciterer vores normative ståsted. Vi har i kapitel 1 og 2 kontekstualiseret vores genstandsfelt, hvilket bidrager til vores normative forståelse af de eksisterende strukturer som begrænsende for det enkelte menneske. Derudover har vi, med inspiration fra nærværende kapitels præsentation af videnskabsteori, en normativ forståelse af, at for at nå til en erkendelse af de begrænsende samfundsstrukturer, som skaber betingelserne for hverdagslivet, må realitetsmagten først og fremmest synliggøres gennem kritiske erkendelsesprocesser. Vi er derudover af den opfattelse, at skabelsen af livssammenhæng og dermed muligheden for at skabe social forandring, sker gennem udvikling af utopisk tænkning, hvilket ligger til grund for vores valg af fremtidsværkstedet som metode. Vi forstår subjektet, som lærende gennem kollektive erkendelses- og dannelsesprocesser, hvilket fremtidsværkstedet netop er tænkt til at skabe rum for.

Kapitel 4 - Metode

I følgende kapitel udfoldes specialets metodiske tilgang, herunder en præsentation af fremtidsværkstedet samt refleksioner over udarbejdelsen og udførelsen af vores værksted. Vi vil præsentere, hvordan vi har opbygget faserne i vores værksted med udgangspunkt i Robert Jungk og Norbert Müllerts “Håndbog i fremtidsværksteder” (1984) samt “Fremtidsværkstedet som metode til erkendelse og forandring” skrevet af Janne Gleerup og Jonas Egmose fra Roskilde Universitet (2022). Afslutningsvis drøfter vi etiske overvejelser i forbindelse med afholdelse af et værksted med udgangspunkt i Ditte Tofteng og Mia Hustedts kapitel “Etik og normativitet” fra bogen “Aktionsforskning - en grundbog” (2014).

4.1 Fremtidsværksted (Ida)

Oprindeligt blev fremtidsværkstedet udviklet af Jungk og præsenteret i 1981 (Gleerup & Egmose, 2022). Med fremtidsværkstedet ønskede Jungk at styrke den almene borgers deltagelse i demokratiet (Gleerup & Egmose, 2022). Ifølge Jungk og Müllert, var der mangel på et forum, hvor man kunne ytre sine fremtidsforestillinger, hvilket de mente var “et hul i det i forvejen ufuldkomne demokratiske system” (1984, s. 12). Med fremtidsværkstedet som metodisk tilgang er formålet, at værkstedet skal “være arena for kollektive læreprocesser, et praksisnært forandringsværktøj og en metode til at skabe videnskabelig viden” (Gleerup & Egmose, 2022, s. 62).

Fremtidsværkstedet består af tre faser: kritik, utopi og realisering. Hvor det i kritikfasen er hensigten at skabe rum for alt det, som er problematisk inden for værkstedets tema og alle de negative erfaringer deltagerne måtte have, ønskes der i utopifasen at efterlade de eksisterende problemer og skabe et frirum, hvor alt kan lade sig gøre, og hvor ønskelige fremtider er omdrejningspunktet (Gleerup & Egmose, 2022). Den sidste fase søger at skabe bro mellem utopi og realisering, hvor man arbejder med konkretiseringen af, hvordan der skal handles videre og hvilke tiltag, der skal til for at skabe den ønskede forandring eller udvikling (Gleerup & Egmose, 2022).

4.2 Fremtidsværksted om arbejdskritik (Nynne)

I de kommende afsnit vil vi give indblik i vores metodiske overvejelser før og under værkstedet. Vi vil herunder komme ind på, hvordan vi har rekrutteret deltagerne, en præsentation af værkstedets deltagere samt vores drejebog for værkstedet. Efterfølgende vil vi give indblik i afholdelsen af værkstedet, gennem præsentation af de valg og fravalg vi har foretaget i de forskellige faser.

4.2.1 Annoncering af værkstedet

Forud for værkstedet udarbejdede vi en indbydelse. Det var med denne indbydelse, at vi rekrutterede deltagere til værkstedet, hvorfor det var vigtigt for os, at den talte til vores målgruppe. Indbydelsen skulle skabe nysgerrighed med spørgsmålet: “Orker du heller ikke at arbejde mere?” i overskriften (Bilag 5). Vi valgte spørgsmålet på grund af dets dobbeltbetydning, der både appellerer til dem, der sidder med følelsen af, at de generelt ikke orker at arbejde mere, men også til den generelle samfundsdiskussion om arbejde. Desuden var vi opmærksomme på, at indbydelsen skulle indeholde information om tema, problem, sted, starttidspunkt og varighed (Jungk & Müllert, 1984). Vi var derudover bevidste om vores sprogbrug i indbydelsen, idet Gleerup og Egmosse betoner, at “værkstedets tema formuleres så konkret, afgrænset og hverdagslivsnært som muligt og i et sprog, deltagerne kan genkende sig selv i” (2022, s. 64). Vi annoncerede op til 25 deltagere, da anbefalingen er 15 til 25 deltagere af hensyn til den enkeltes mulighed for at formulere og udfolde sig åbent (Jungk & Müllert, 1984). Vores rekruttering startede til et arrangement på Københavns Hovedbibliotek med titlen “Arbejd Arbejd vs. Quiet Quitting”, hvor vi uddelte indbydelser og snakkede med forskellige mennesker. Fra dette arrangement rekrutterede vi to deltagere. Udover dette, har vi rekrutteret deltagere gennem vores egne Facebook- og Instagramprofiler, hvorfra vi har rekrutteret 15 deltagere. Dog fik vi fire afbud på dagen, og endte med 13 deltagere til værkstedet.

4.2.2 Værkstedets deltagere

Vi vil her komme med en præsentation af deltagerne blandt andet ud fra, hvad vi lærte om dem i værkstedet. I forhold til, hvordan deltagerne skulle præsentere sig selv, var vi opmærksomme på at undgå at indlede med: “Hvad laver du?”. Vi har af selvsamme grund skrevet i vores indbydelse,

at: "Om du pt har et lønarbejde eller ikke er underordnet" (Bilag 5). Denne overvejelse står i kontrast til Jungk og Müllerts (1984) forslag om, at alle præsenterer sig med deres arbejde, og hvorfor de er interesserede i fremtidsværkstedet. På grund af værkstedets tema, vurderede vi, at det var kontraproduktivt at fremhæve folks arbejde som en vigtig identitetsmarkør.

Vi annoncerede efter deltagere født mellem 1988-2000, men endte med at alle deltagerne var født mellem 1988-1996. Der var fem mandlige og otte kvindelige deltagere, og fem af dem var vores venner, tre var bekendte, og fem kendte vi ikke. De fem ukendte havde set vores indbydelse enten på Københavns Hovedbibliotek eller på sociale medier. Fælles for de fem var, at de alle har en akademisk uddannelse og har været i arbejde inden for deres fag. Dog så det anderledes ud for flere af dem nu, idet én arbejdede som pædagogmedhjælper, selvom personen havde en kandidat i socialt arbejde, én var jobsøgende, og én havde trukket sig fra det etablerede arbejdsmarked for nogle år siden. Sidstnævnte person skrev til os med ordene:

"I saw a poster for your event. I think it's such an important discussion to have, and I think it's awesome you're doing this research. I would like to participate, if possible. I don't use the anti-work label, but I definitely struggle with accepting 9-17 to be the recipe for a good, meaningful life. I am trying to figure things out for myself, and I think and read about the topic a lot" (Bilag 7).

De to sidste var blevet færdiguddannet inden for de sidste tre år og var fortsat i arbejde inden for deres fag, men udtrykte tvivl i forhold til, hvor de så sig selv fremover og hvad, der var meningsfuldt for dem at lave.

De tre bekendte var mere forskelligartede i deres uddannelses- og arbejdsmæssige baggrund. Én arbejdede som konsulent i et marketingsfirma, og blev kontaktet af os, da vi tidligere har haft samtaler med vedkommende om arbejdstvivl. Da personen blev kontaktet, var vedkommende først i tvivl om det tidsmæssigt kunne passe med arbejde, grundet en firmaregel om, at man ikke må forlade kontoret før klokken 17, hvor værkstedet startede. Et par dage forinden skrev vedkommende dog, at det var blevet passet ind. En anden bekendt skrev selv på baggrund af vores opslag på Facebook. Vedkommende var interesseret i at deltage, selvom personen for nylig var flyttet til Jylland for at bo i en campingvogn. Personen har boet nogle år i København, men havde brug for at komme væk fra byens tempo, og italesatte et behov for at have tid og ro til at tænke sig

om. Vedkommende har ingen videregående uddannelse, begrænset erfaring med at være på det etablerede arbejdsmarked og skrev i sin tilmelding: *“Det er virkelig spændende og lige hovedet på sømmet for mig den plakat”* (Bilag 7). Den sidste bekendte var kort forinden blevet færdiguddannet og havde startet sit første job som forsikringskonsulent, hvilket vedkommende beskrev som en branche, der står i kontrast til vedkommendes personlige værdier. Vi kontaktede vedkommende, da vi på baggrund af en snak om specialet vidste, at vedkommende var optaget af temaet.

For fire af de fem venner havde vi viden om, at de var optaget af temaet, hvorfor vi inviterede dem til at deltage i værkstedet. Den sidste ven tilmeldte sig på baggrund af indbydelsen. Fælles for tre af dem er en akademisk uddannelse, hvor det for to af dem har ført til job i henholdsvis en større privat virksomhed og en offentlig styrelse. For den sidste, af de tre akademikere, gælder det, at vedkommende for nylig er startet op som selvstændig efter to års ansættelse i et firma, der ifølge vedkommende havde et krævende arbejdsmiljø. De to resterende venner er begge i gang med private uddannelser. Begge deltagere gav til værkstedet udtryk for, at deres uddannelsesvalg er et forsøg på at gøre op med den norm, der er forbundet med at færdiggøre en uddannelse, hvor man i sluttyverne, ifølge den politiske diskurs, gerne skal være færdiguddannet og en del af arbejdsmarkedet.

Således har alle deltagerne forskellige erfaringer med at arbejde og er forskellige steder i deres liv, idet nogle har gjort op med et accelererende arbejdsliv, mens andre fortsat arbejder. Fælles for dem alle var, at de gav udtryk for en interesse i temaet, der ræsonnerede med dem, enten i deres handlinger og/eller tanker. Samtidig er vi bevidste om, at nogle har tilmeldt sig udelukkende på baggrund af en indbydelse, mens andre er blevet prikket af os. Dog fortsat med en positiv tilkendegivelse af, at de gerne ville deltage.

4.2.3 Værkstedets drejebog

Forud for fremtidsværkstedet udarbejdede vi en drejebog, der hjalp os til at få et overblik over aftenens elementer, tidsplan, samt tjente som program, der blev sendt til deltagerne inden værkstedet. Vi havde fire timer til at afholde værkstedet, der foregik fra klokken 17-21. Dette er væsentligt kortere tid end anbefalet hos Jungk og Müllert (1984), hvor de omtaler værksteder med varighed af en dag eller en weekend. Vores overvejelser i forhold til varigheden gik på vores mulighed for at rekruttere, hvilket vi, ud fra vores kendskab til feltet og målgruppen, vurderede ville være vanskeligt, hvis vi annoncerede efter deltagere til en hel dag eller weekend. Vi besluttede

derfor, at en hverdagsaften var kompromiset mellem metodens foreskrivelser og feltets og målgruppens præmisser.

4.2.4 Forberedelsesfasen

Værkstedet blev afholdt på Studenterhuset i København K, hvor mange studerende hænger ud. Vi synes derfor, at dette var en god lokation til værkstedet, der skulle være tilgængeligt for alle. Forud for deltagernes ankomst indrettede vi lokalet, så det var indbydende at ankomme til, og opstillede stolene i en halvkreds, idet borde eller stolerækker kan bremse værkstedsarbejdet (Jungk & Müllert, 1984). Vi søgte at skabe et åbent rum, hvor deltagerne kunne se hinanden, os og de plancher vi skrev på i løbet af værkstedet. Vi opstillede også tre bordgrupper i rummets kanter, hvor deltagerne arbejdede, når de var i mindre grupper. Desuden var der te, kaffe, snacks og musik til deltagernes ankomst, samt personlig velkomst til alle for at skabe et trygt rum, da “det er vigtigt, at der lige fra starten opstår en afspændt atmosfære i værkstedet” (Jungk & Müllert, 1984, s. 57). Vi havde forinden besluttet ikke at tale privat med vores venner for at skabe et inkluderende rum, hvor alle kunne være deltagende i en fælles samtale.

Vi indledte værkstedet med en præsentation af os selv om, hvorfor vi havde inviteret og aftenens program. Derudover klædte vi gruppen på som deltagere med en indføring i værkstedets arbejdsform, faser og arbejdsteknik (Jungk & Müllert, 1984). For at skabe en fælles ramme for, hvorfor vi var samlet, indledte vi med et citat af Eskil Halberg, der er lektor på Roskilde Universitet:

“Jeg har en fornemmelse af, at stadig flere mennesker kæmper med deres arbejdsliv på mange forskellige måder. Enten har de ikke et og bliver derved udelukket fra det eneste fællesskab, der for alvor anerkendes i vores samfund. Eller de har for meget, bliver stressede og går ned med depression. Eller de oplever, at deres arbejde er tomt, at det bliver stadig sværere at mærke, hvilken værdi man egentlig producerer” (Von Sperling, 2017).

Med citatet ønskede vi at skabe en genkendelse hos deltagerne. Derudover introducerede vi dagens tema ved at fortælle om anti-arbejde, QQ, TGR, prekære arbejdsforhold, der har indflydelse på

unges vilkår på arbejdsmarkedet, tal fra stressforeningen og slutteligt kapitalismen som bagtæppe, der blev introduceret gennem et citat fra Mau (2021).

Dagens program havde vi skrevet på en planche, der hang oppe gennem hele værkstedet, så deltagerne kunne orientere sig. Herefter lavede vi en introleg, hvor formålet dels var, at alle skulle lære mere om hinanden, samt at alle kom til orde. Vi legede Mine Sko (CoC Playful Minds, 2020), hvor man skal præsentere sig selv gennem sine sko ved at kigge på skoens form, farve, materiale eller følelse, hvorfra der kan laves metaforer eller andre referencer, der siger noget om én. Mine Sko bidrog til, at deltagerne fik lært hinanden bedre at kende, og der blev både grint og udvekslet kommentarer på tværs. Flere af deltagerne omtalte, hvordan deres sko repræsenterede en del af deres liv, idet nogle omtalte deres sko som “deres fritidssko”, mens andre understregede, at dette var “deres arbejdssko”. Nogle påpegede, hvordan deres sko “ikke ville være passende på arbejde”. En fremhævede, at skoene var meget slidte og refererede til sin økonomiske situation, der ikke efterlod plads til at købe nye. Andre lavede metaforer om, hvorvidt de var tilpas i deres sko med reference til, hvorvidt de var tilpas på deres arbejde, og lavede kommenter om “at gå sine sko til” med reference til at falde til i arbejdslivet. Én udtrykte et ønske om at gå i slippers på arbejde med reference til, at vedkommende ønskede et mere afslappet arbejdsliv. Således blev Mine Sko en mulighed for os til at få et bedre indblik i deltagernes hverdagsliv og deres ønsker for fremtiden på en uformel og kreativ måde.

4.2.5 Kritikfasen

I kritikfasen startede vi med en oplæsning af Lean Pejtersens bog “Her er der ingen, der græder om fredagen” (Pejtersen, 2022). Bogen består af menneskers egne beskrivelser af deres arbejde i en dansk kontekst fra 2017-2022. Bogen er både absurd, komisk og trist, og vi ønskede at skabe et rum, hvor den type adfærd, som man kan være skamfuld over, eller ikke tænker som nævneværdig, kan få plads i kritikkens navn. Hensigten med bogen var at åbne op for at kritisere de arbejdsforhold, der i en hverdagslivskontekst kan normaliseres.

Derefter præsenterede vi værkstedets tema: arbejdskritik, samt principperne for kritikfasen. Principperne lyder: “Vi er konsekvent negative, vi fatter os i korthed og vi kommenterer ikke hinandens bidrag” (Gleerup & Egmos, 2022, s. 65). Principperne stod på en planche og hang på væggen gennem kritikfasen for at fastholde deltagerne i mindsettet.

Da kritikfasen er værkstedets første egentlige fase, var vi opmærksomme på, at det trygge rum fortsat skulle skabes og vedligeholdes (Gleerup & Egmos, 2022). Derfor begyndte vi kritikbrainstorm med, at hver deltager sad selv og skrev kritik ned på post-its. Derefter delte deltagerne, hvad de havde skrevet på deres post-its, mens vi skrev op på fælles plancher. At skrive op på en fælles planche er en væsentlig del af værkstedet, idet visualisering både skaber fælles ejerskab og processuelt overblik (Jungk & Müllert, 1984).

Jungk og Müllert påpeger, at “for at kunne arbejde videre med de mange formuleringer på vægprotokollerne er det nødvendigt for os (...) at sigte, sammenfatte, udvælge, ordne disse kritikpunkter (...)” (1984, s. 68), hvorfor deltagerne inddelte kritikstikordene i kritiktemakredse. Deltagerne kom først frem til 11 temaer, der blev reduceret til fem under overskrifterne: “Kapitalismen”, “psykopatiske forventninger og maskulin model”, “unaturlighed, umenneskelighed og ubalance i arbejdslivet”, “speed, kollaps, meningsløshed og hamsterhjul” og “ambivalens/modsattethed”.

Efterfølgende skulle deltagerne dele deres subjektive erfaringer inden for de enkelte temaer. Vi var forinden denne fase bevidste om, at det trygge rum skulle være veletableret, idet disse fortællinger kan trække på nogle sårbare erfaringer. Vi gennemgik ét tema af gangen, og var opmærksomme på ikke at pege nogen ud, men lade deltagerne selv markere, hvis de ville dele en erfaring. Alle deltagerne delte erfaringer, og de inspirerede hinanden, idet nogle kom i tanke om gamle erfaringer på baggrund af andre deltagers historier. Mens deltagerne fortalte, sad vi i halvcirklen og noterede stikord fra deres fortællinger på post-its, hvilket vi informerede om, så deltagerne vidste, at vi lyttede samtidig og blot skrev det sagte ned. På grund af tidsmangel nåede vi ikke alle temaerne igennem.

Vi havde under dele af kritik- og utopifasen musik i baggrunden, som skulle fungere som et element til at skabe stemning og fordre fasens tænkning. Som eksempel spillede vi sangen “Fabrik” fra Bikstok med det velkendte refræn “arbejd-arbejd” under kritikfasen, hvor vi i utopifasen blandt andet spillede sange som John Lennon's “Imagine” og Louis Armstrong's “What a wonderful world”. Musik er ikke i sig selv vidensgenererende, “men kan skabe mulighed for at sætte flere vidensformer i spil og udvide rummet for deltagelse” (Jensen, 2014, s. 169). Netop at udvide rummet for deltagelse, var ønsket for at skabe plads til alle de erfaringer og associationer,

deltagerne måtte blive bevidste om ved hjælp af musikkens tilstedeværelse. Musikken var valgt som element til at understøtte æstetisk læring (Jensen, 2014).

Efter kritikfasen var der aftensmad. Vi havde sørget for sandwiches og øl/sodavand til alle, for at bevare en behagelig atmosfære og bibeholde fællesskabet, så deltagerne ikke skulle ud at finde mad og dermed forlade værkstedet. Under aftensmaden var der en let og hyggelig stemning, og deltagerne talte på kryds og tværs.

4.2.6 Utopifasen

“Hvis der allerede i forberedelses- og kritikfasen er opstået en god gruppeatmosfære, fordi man afslappet har kunnet lære hinanden at kende, og har kunnet le (...) så eksisterer der allerede et klima, der er gunstigt for vores videre samarbejde” (Jungk & Müllert, 1984, s. 78). Netop et gunstigt klima skulle vi bruge til utopifasen, der viste sig at være vanskeligere end kritikfasen for deltagerne. I utopifasen var der en observatør, der havde til opgave at lytte med hos grupperne og tage noter. Da observatøren først ankom i spisepausen, introducerede vi hende for deltagerne og fortalte dem, at hun ville lytte med i deres forestående gruppearbejde. Vi kan ikke udelukke, at hendes tilstedeværelse har påvirket deltagerens oplevelse af et trygt rum, særligt med viden om, at hun netop var der for at lytte til dem, hvilket kan gøre nogle usikre.

Herefter introducerede vi utopifasens princip: “Virkeligheden er sat ud af kraft. Alt kan lade sig gøre. Hvis vi nu selv kunne bestemme” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 36), og understregede, at det var vigtigt, at de gennem fasen blev i denne tænkemåde selvom det kan være svært. Princippet blev øvet i opvarmningslegen Picture Story (CoC Playful Minds, 2020), der er en konkurrencefri leg, hvor deltagerne sammen skulle digte en historie på baggrund af postkort. Til legen inddelte vi deltagerne i mindre grupper, hvor alle valgte et postkort at fortælle ud fra. Historien skulle være sammenhængende og bygge på “ja og...”. Før legen startede, spurgte en deltager om “de bare skulle finde på noget?”. Dette kan vidne om en oplevelse af at bryde med en norm, hvor det at være legende og fantasifuld, særligt som voksen, er noget man sjældent bliver opfordret til (Jungk & Müllert, 1984). Stemningen under legen var dog høj, og selvom vi ikke deltog i grupperne, kunne vi høre høje grin og fantasifulde fortællinger. Legen varede i ti minutter og da vi afbrød grupperne, var alle stadig i gang.

Efter legen blev deltagerne, med udgangspunkt i kritiktemaerne, inddelt i utopigrupper efter egen interesse, da vi ønskede at bryde med værkstedets hidtidige plenum-dominerende arbejdsform (Jungk & Müllert, 1984). De tre temaer, der opstod grupper på baggrund af, var “unaturlighed, umenneskelighed og ubalance i arbejdslivet”, “speed, kollaps, meningsløshed og hamsterhjul” og “ambivalens/modsatrettethed“. Ti ud af værkstedets 13 deltagere havde ønsker til en bestemt gruppe, mens tre af deltagerne sagde, at vi kunne sætte dem i de grupper, der passede. To af de tre var vores venner. Vores venners udmelding kan ses som et udtryk for at ville være hjælpsomme overfor os, frem for at være optagede af deres egne interesser. De tre blev fordelt på to grupper, så gruppestørrelserne endte med at være nogenlunde samme størrelse med henholdsvis fem, fire og fire deltagere.

Utopigrupperne blev opfordret til at tænke kreativt i forhold til, hvordan de ville præsentere deres utopiudkast for hinanden, og vi foreslog både dans og teater. På arbejdsbordene lå der plancher og tuscher, ellers havde grupperne ingen rekvisitter eller andet til at understøtte en kreativ udfoldelse, hvilket kan have begrænset deres kreativitet. Grupperne havde cirka en halv time til at skabe et fælles utopiudkast. Mens de var i gang spurgte én gruppe, hvis kritiktema var “unaturlighed, umenneskelighed og ubalance i arbejdslivet” ind til, om de skulle lave en utopi der 1:1 afspejlede kritiktemaet eller om de måtte lave en samfundsutopi. Gruppen bestod af to deltagere, der selv valgte temaet og to deltagere, der var placeret i gruppen, hvilket kan have påvirket gruppens arbejde. Samtidig bestod denne gruppe af de fire deltagere, der kan siges at være gået de mest alternative veje arbejds- og uddannelsesmæssigt relativt til de øvrige værkstedsdeltagere, idet gruppen bestod af to deltagere, der selvvalgt er udenfor det etablerede arbejdsmarked, samt to der har valgt en privat uddannelsesvej.

En anden gruppe, der arbejdede med kritiktemaet “ambivalens/modsatrettethed“, bestod af fire deltagere, der alle sad i klassiske akademikerjobs, hvoraf to var ansat i det private og to i det offentlige. Efter cirka halvdelen af den afsatte tid proklamerede denne gruppe, at de var færdige, men da vi foreslog, at de dermed havde tid til at udfolde sig kreativt i deres præsentation, fortsatte de arbejdet. En deltager i denne gruppe forlod undskyldende værkstedet efter utopifasen med kommentaren om, at “skulle tidligt op på arbejde igen i morgen”.

Den sidste utopigruppe, der også var den største, arbejdede koncentreret gennem hele fasen og stillede ingen spørgsmål. Denne gruppe arbejdede med kritiktemaet “speed, kollaps,

meningsløshed og hamsterhjul”. Dette tema havde der været diskussion om blandt deltagerne, da der skulle laves kritiktemakredse, idet der var uenighed om, hvorvidt “speed, kollaps og hamsterhjul” hørte sammen med “meningsløshed”. At der ikke var enighed om dette, kan have influeret gruppens arbejde, idet gruppen blev konstitueret som en fempersons gruppe med det kompromis at samle det under ét tema, hvorfor der kan have været forskellige dagsordner på spil i gruppen.

Vi havde mellem utopi- og realiseringsfasen planlagt en pause, som ingen af grupperne benyttede sig af. Dette kan enten være udtryk for en optagethed af opgaven, der virkede til at fange deltagerne, der alle sad rundt om bordene gennem hele fasen og den dertilhørende pause. Dog kan det også være udtryk for en tidsmangel eller præstationspres, idet de fra starten vidste, at de skulle fremvise deres planche for hinanden. Efter pausen præsenterede grupperne skiftevis deres utopiudkast for hinanden. Stemningen var god og deltagerne lyttede aktivt til hinandens præsentationer. Vi havde tænkt at hænge utopiplancherne op for at understøtte det fælles ejerskab (Jungk & Müllert, 1984), men glemte det, hvilket kan have haft en betydning for deltagernes oplevelse af at have indblik i og dermed ejerskab over de andres utopier.

4.2.7 Realiseringsfasen

Efter præsentationerne af utopiudkastene introducerede vi realiseringsfasens princip: “Vi holder fast i vores ønsker. Hvordan kan vi begynde at gøre dem til virkelighed?” (Gleerup & Egmos, 2022, s. 68). Ud fra dette princip skulle vi diskutere utopiudkastene og i fællesskab blive konkrete på deres mulige realisering. For at hjælpe deltagerne på vej havde vi nedskrevet fire spørgsmål, der blev hængt op på en planche. Spørgsmålene lød: “Hvordan ligger muligheden for at realisere dem? Hvad forestiller I jer konkret? Hvilke hindringer vil stille sig i vejen for en realisering? Hvilke juridiske, økonomiske eller politiske ting må ændre sig for at utopien kan virkeliggøres?” (Jungk & Müllert, 1984, s. 151). Vi var i tvivl om, hvordan vi ville strukturere realiseringsarbejdet, og bad spontant deltagerne om at snakke om de fire spørgsmål to og to, da vi fornemmede, at energien var lav blandt deltagerne. Da vi samtidig blev opmærksomme på, at klokken nærmede sig 21, blev det til en kort snak to og to. Herefter gennemgik vi hver utopi med forslag til konkretisering og virkeliggørelse fra deltagerne. Da vi havde glemt at hænge utopiudkastene op, havde grupperne svært ved at huske hinandens utopier, hvorfor vi løbende genopfriskede, hvad de

enkelte utopier handlede om. Vi fik ikke brugt de fire spørgsmål systematisk, og realiseringen af den enkelte utopi blev derfor både tidspresset og usystematisk, hvilket kan have forvirret og demotiveret nogle deltagere. I hvert fald blev energien i rummet lavere og lavere, hvorfor forslagene til konkrete realiseringer blev færre og færre. Muligvis bar rummet præg af en manglende afstemthed omkring, hvad aftenen skulle føre til, idet nogle kom med kommentarer som “vi har faklerne klar”, der henleder tankerne på revolution samtidig med, at andre deltagere virkede opgivende og ikke kom med egne forslag.

Som afslutning på værkstedet opfordrede vi deltagerne til at fortsætte snakken om anti-arbejde, arbejdskritik og utopier enten i Studenterhusets café eller i andre sammenhænge. Vi inviterede desuden til spørgsmål fra deltagerne samt indsamlede samtykkeerklæringer fra alle deltagerne. Flere deltagere blev hængende efter værkstedets afslutning og udtrykte taknemmelighed for, at vi havde arrangeret værkstedet, og nogle spurgte ind til muligheden for at læse specialet.

4.3 Etisk forskningspraksis (Ida)

I dette afsnit præsenterer vi vores overvejelser om god etisk forskningspraksis i og udenfor værkstedet. Vi tager udgangspunkt i Tofteng og Husted (2014), som beskriver, hvordan man bedriver god etisk forskning inden for aktionsforskningen. Vi er dog bevidste om, at vores specialeprojekt adskiller sig fra at være et klassisk aktionsforskningsprojekt, hvor man ofte er i et længerevarende projekt med afholdelse af flere værksteder, som varer flere timer eller over flere dage (Tofteng & Husted, 2014). Dog deler vi stadig samme videnskabsteoretiske forståelse og lader os inspirere af de kerneværdier, som fremhæves i traditionen (Tofteng & Husted, 2014). Forskningstraditionen rummer blandt andet den dobbelte orientering, og en forståelse af, at viden skabes undervejs i en åben, ufærdig proces, hvilket kræver bestemte etiske overvejelser (Tofteng & Husted, 2014). Ifølge Tofteng og Husted, er der to niveauer: “Både ind i det konkrete forskningsprojekt, og ud til den omverden, som forskningsprojektet indgår i” (2014, s. 130). Aktionsforskningsprojekter er oftest knyttet til forandringer i deltagernes hverdagsliv. I den forbindelse, er det væsentligt at forventningsafstemme med deltagerne, hvilken skala forandringerne kan ske på (Tofteng & Husted, 2014). Vi valgte i værkstedet at være eksplicite om, at vi ikke ved, hvilken forandring værkstedet vil skabe, for netop ikke at skabe falske

forhåbninger hos deltagerne (Bilag 2). Dette kan skabe udfordringer i forhold til den opfordringsstruktur, man forsøger at skabe, hvilket vi forholder os til i analysedel 1.

Etisk forskningspraksis inden for aktionsforskningen henter inspiration fra det samfundsvidenskabelige felt, hvilket blandt andet indbefatter at skabe gennemsigtighed for, at den akademiske verden kan godkende den forskning, der bliver bedrevet (Tofteng & Husted, 2014). I vores specialeprojekt har vi arbejdet med gennemsigtighed ved at redegøre for vores metodiske tilgang, empiriske materiale, samt hvordan vi er kommet frem til vores analytiske fund. Tofteng og Husted fremhæver “kontrakter” som god forskningsetisk praksis, som skal sikre, at både forskere og deltagere “ved hvad der skal ske, og at personlige oplysninger ikke misbruges” (2014, s. 141). Vi har i forbindelse med afholdelse af værkstedet indhentet samtykkeerklæringer fra deltagerne, blandt andet for at sikre deres anonymitet og give dem mulighed for at kunne forholde sig til formålet med værkstedet og specialet, hvad materialet anvendes til, samt give dem mulighed for at trække udsagn tilbage (Bilag 6). En af de etiske kerneværdier som fremhæves er, at man i et samfundsperspektiv “arbejder mod at skabe viden og forandring, der kan føre til demokratiske, bæredygtige og socialt retfærdige samfundsudviklinger og forandringer” (Tofteng & Husted, 2014, s. 130). Dette ligger i tråd med vores ontologiske og epistemologiske antagelser om verden og erkendelsen af den, samt vores normative forandringsigte, som netop handler om at understøtte en demokratisk samfundsudvikling.

Kapitel 5 - Teori (Nynne)

I følgende kapitel, vil vi præsentere Hartmut Rosas begrebsapparat fra “Acceleration og Fremmedgørelse” (2014). Bogen er med Rosas egne ord et forsøg på at “stille de spørgsmål, der vækker ‘genklang’ i folks liv” (2014, s. 11), og ligger således i tråd med kritisk teoris ambition om at skabe forandring gennem erkendelse og dannelse. Bogen kredser om kernebegreberne *acceleration* og *fremmedgørelse*. Disse, samt andre begreber, vil blive ekspliciteret i det følgende.

5.1 Acceleration

Rosa beskriver, hvordan det moderne menneske har en oplevelse af en markant hastighedsforøgelse, og han definerer “hastigheden som det moderne” (2014, s. 18). Han refererer til en flerfoldig acceleration, der gør sig gældende, når der tales om “en acceleration af livets hastighed, af historien, af kulturen, af det politiske liv, af samfundet eller ligefrem af tiden selv” (Rosa, 2014, s. 19). Accelerationsbegrebet inddeles i ‘teknologisk acceleration’, ‘acceleration af social forandring’ og ‘acceleration af livstempoet’, der samlet udgør en subjektiv oplevelse af acceleration (Rosa, 2014). Teknologisk acceleration defineres “som et øget ‘udbytte’ per tidsenhed” (Rosa, 2014, s. 28). Dermed omtaler Rosa teknologisk acceleration som en type af acceleration, der “forventes at ville indebære en *udvidelse* af fritiden” (2014, s. 30).

Med acceleration af social forandring er grundtanken, “at det er forandringstempoet i sig selv, der ændrer sig. Holdninger og værdier, mode og livsstil, sociale relationer og forpligtigelser, grupper, klasser, miljøer, sociale sprog og praksisformer og vaner forandrer sig altså i stadig højere tempo” (Rosa, 2014, s. 23). Således er Rosa (2014) optaget af hastigheden af sociale forandringer, hvor han kommer med eksempler både inden for menneskers arbejds- og kærlighedsliv, der med stadig højere hastighed forandrer sig gennem skift i job og partner. Derudover mener Rosa (2014), at både arbejds- og kærlighedsliv er under et intra-generationelt tempo i senmoderniteten, hvor den enkeltes job eller partner varer kortere end ét liv.

Den sidste form for acceleration kaldes acceleration af livstempoet, og defineres som “forøgninger af antallet af handlinger eller erfaringer per tidsenhed” (Rosa, 2014, s. 26). Rosa peger på, at folk i Vesten, ifølge empiriske studier, oplever en decideret tidsmangel, tidshunger, at tid er en knaphedsressource, hvorfor “denne acceleration vil få folk til at opfatte tiden som knap, føle sig forjagede, stressede og underlagt stort tidspres” (2014, s. 27). Dette synes paradoksalt, den

teknologiske acceleration taget i betragtning, og han peger på, at denne accelerationsform hverken er logisk eller kausalt forbundet til de andre to former for acceleration (Rosa, 2014). På baggrund af disse tre accelerationsformer, definerer Rosa det moderne samfund “som et ‘accelerationssamfund’ i den forstand, at det er karakteriseret ved et øget livstempo (eller tidsmangel) *til trods for* imponerende teknologiske accelerationsrater” (2014, s. 32).

5.2 Normativ regulering i det moderne samfund

I forlængelse af accelerationsbegrebet, ser Rosa (2014) det moderne samfund som defineret ved en kombination af vækst og acceleration. Rammen for det moderne samfund er kapitalismen, der af Rosa beskrives således:

“Kapitalismen fremstod faktisk kun som et kulturelt acceptabelt system på baggrund af en klar overbevisning (...) om, at kapitalismen til sidst ville blive så produktiv og stærk, at menneskene endeligt frit ville kunne hellige sig deres individuelle livsplaner, drømme, værdier og mål uden at have truslen om mangelsituationer, nedgang og ruin hængende over hovedet. Acceleration og konkurrence kunne således forstås som midler til opnåelse af selvbestemmelse” (2014, s. 91).

Kapitalismen fungerer således både som strukturerende for samfundets vækst- og markedslogik, og samtidigt på et individplan, idet den strukturerer menneskers måde at være menneske på. For mennesker, opleves den sociale acceleration “ikke længere som frigørelse, men faktisk som et undertvingende pres” (Rosa, 2014, s. 92). Rosa omtaler reguleringen af det moderne menneske som normative processer i form af individualisering, liberalisering og pluralisering, hvilket giver den enkelte en oplevelse af, at der “er ingen, der bestemmer, hvordan de skal opføre sig, hvad de skal tro på, hvordan de skal leve, tænke eller elske, eller hvor og med hvem de skal bo med” (2014, s. 86). På trods af, at den normative regulering fremstår som at tilbyde autonomi, oplever mange “sig også fuldstændig domineret af en stadig voksende række voldsomme sociale krav” (Rosa, 2014, s. 86). Måden moderne mennesker reguleres er “gennem rigid implementering af tidsnormer, gennem et herredømme baseret på tidsplaner og tidsfrister, ved hjælp af det korte varsel og det øjeblikkeliges magt, gennem den umiddelbare behovsopfyldelse og reaktions logik” (Rosa, 2014, s. 87). Han mener, at de tidlige normer er socialt konstrueret, men at de ikke diskuteres hverken

moralsk eller politisk (Rosa, 2014). Til gengæld fremstår de som “nøgne kendsgerninger, som en brutal naturlov, der ikke kan bestrides og ikke står til diskussion” (Rosa, 2014, s. 88). Ifølge Rosa, krænker de tidsregulerende normer “modernitetens kerneløfte om refleksivitet og selvbestemmelse” (2014, s. 89), da acceleration og konkurrencen ikke har ført til mere autonomi. Dette skaber grundlag for en etisk kritik med udgangspunkt i Rosas (2014) begreb om fremmedgørelse.

5.3 Fremmedgørelse

På baggrund af Rosas blik på accelerationen i det moderne samfund, peger han på, at

“de sociale betingelser, der på den ene side stadig forpligter aktørerne etisk på forestillingen om selvbestemmelse og på den anden side i stigende grad undergraver deres mulighed for at forfølge eller realisere denne forestilling i praksis, [må] nødvendigvis føre til en tilstand af fremmedgørelse” (2014, s. 94).

Med denne betragtning bygger Rosa (2014) videre på Marx fremmedgørelsesbegreb og differentierer mellem fem former for fremmedgørelse, der indbefatter fremmedgørelse fra rummet, ting, ens handlinger, tiden og fra en selv og andre. Overordnet defineres fremmedgørelse som en tilstand, “hvor subjekter forfølger mål eller udøver praksisser, der på den ene side ikke påtvinges dem af ydre faktorer eller aktører - der er altså velfungerende alternativer - men som de på den anden side heller ikke ‘rigtig’ ønsker eller støtter” (Rosa, 2014, s. 94). Fremmedgørelse fra ens handlinger er, hvis man ikke er fortrolig med sine handlinger, ikke er hjemmevant i det, man gør eller ens verden som sådan (Rosa, 2014). Fremmedgørelse er ofte forbundet med ikke at have tid til at sætte sig ind i de ting, man foretager sig eller beskæftiger sig med, samt en overflod af information, der samlet set skaber fremmedgørelse fra de handlinger, man foretager sig (Rosa, 2014). Når vi fremmedgøres fra tiden, er det, fordi vi i stigende grad engagerer os i aktiviteter og kontekster, der er isoleret fra hinanden, samt at disse isolerede episoder og erfaringer ikke får en meningsfuld sammenhæng (Rosa, 2014). At vi ikke tilegner os egne handlinger og oplevelser må “imidlertid nødvendigvis føre til mere og ikke mindre graverende former for *selv-fremmedgørelse*” (Rosa, 2014, s. 109). Netop fremmedgørelse fra en selv og andre er den sidste form for fremmedgørelse. I moderniteten, kan vi opleve en social overmætning, idet vi har så

mange sociale møder, at det bliver “strukturelt usandsynligt, at vi virkelig ‘relaterer’ til hinanden” (Rosa, 2014, s. 110). Dette kan føre til ‘udmattelse af selvet’, udbrændthed og depression, idet vores selvforhold i høj grad er konstitueret af vores relation til vores omverden, vores handlinger, de kontekster vi indgår i, vores forbindelse til tid og rum og vores relation til andre (Rosa, 2014). Rosa skriver, at “fremmedgørelsen over for verden og fremmedgørelsen over for en selv er ikke to særskilte ting, men to sider af samme sag” (2014, s. 111). Således kan fremmedgørelse ses som “hver gang man ‘frivilligt’ gør noget, man *egentlig ikke ønsker*” (Rosa, 2014, s. 95).

Kapitel 6 - Præsentation af analysestrategi og empiri

I dette kapitel vil vi præsentere vores analysestrategi. Vores undersøgelse er inddelt i tre arbejdsspørgsmål, der samlet skal danne grundlag for at besvare vores problemformulering. Udover præsentation af de tre dele, vil vi præsentere vores empiriske materiale.

6.1 Analysestrategi (Nynne)

I arbejdet med analysestrategien henter vi inspiration fra vores videnskabsteoretiske, metodiske og teoretiske kapitler. Overordnet ønsker vi at besvare: *Hvordan kan rum til erfaringsbaseret arbejdskritik fordre en social læringsproces, og hvilken betydning har utopisk tænkning i realiseringen af en moderne arbejdskamp?*

Selve analysen består af to dele. I “Betingelser for social læring i værkstedet” søger vi at besvare arbejdsspørgsmålet: *Hvilke betingelser muliggjorde og begrænsede, at deltagernes udsagn og erfaringer kom til udtryk og hvordan fordrede det social læring?*

I denne analysedel vil det primært være værkstedet, som udgør analysegenstanden, hvor vi vil undersøge de betingelser, som muliggør og begrænser deltagernes sociale læringsproces i værkstedet. Denne del omhandler dermed vores analytiske fund baseret på en dialog mellem social læringsteori, fremtidsværkstedet som metode og det empiriske materiale. Fra social læringsteori vil vi anvende begreber som sociologisk- og social fantasi, ambivalens-tolerance samt perspektiver på opfordringsstrukturer, handleevne og erkendelses- og dannelsesprocesser. Derudover anvender vi perspektiver fra fremtidsværkstedet som forsknings- og forandringspraksis til at informere analysedelen.

I “Samfundsmæssige problemstillinger” søger vi at besvare arbejdsspørgsmålet: *Hvordan kobler deltagernes erfaringer sig til samfundsmæssige problemstillinger?*

I denne analysedel er vi inspireret af en kerneværdi i aktionsforskningen: “A respect for people and for the knowledge and experience they bring to the research process” (Tofteng & Husted, 2014, s. 130). Med dette citat understreges vigtigheden af deltagernes bidrag til videnskabelsen, hvor de temaer, der er fremtrædende for deltagerne behandles analytisk og med respekt for deres udsagn. Analysedelen korresponderer desuden med kritisk teoris pointe om, at den enkelte

undersøgelse skal forholde sig helhedsorienteret, hvorfor fremtrædende temaer i værkstedet skal forstås i en historisk og social kontekst. Dette vil vi gøre gennem Rosas (2014) begreber om fremmedgørelse og acceleration, samt hans perspektiver på autonomi, konkurrence, præstation og senmodernitetens tidsregulering. Desuden vil vi anvende perspektiver fra de præsenterede forskningsartikler i litteraturstudiet (Formica & Sfodera, 2022; Juul, 2013; Kuzior et al., 2022; M. L. Nielsen et al., 2022).

I forlængelse af analysedelene, vil vi etablere en diskussion, hvor vi søger at besvare det tredje arbejdsspørgsmål: *Hvordan kan anti-arbejde forstås som en social bevægelse og hvilke forandringsperspektiver er der i en moderne arbejdskamp?* Til dette formål inddrager vi forskellige teoretiske perspektiver på den moderne arbejdskamp repræsenteret ved Bob Black (1991), David Frayne (2015) og Peter Seyferth (2019). Derudover anvender vi Silas Harrebyes (2019) definition af sociale bevægelser til at perspektivere forståelsen af den moderne arbejdskamp.

6.2 Empiri (Ida)

Vi vil i følgende afsnit præsentere specialets empiriske materiale. Specialet har en dobbelt orientering, da vi har et sigte mod videnskabelse, samt en målsætning om “fremme af demokratiske deltagelsesbetingelser” (Gleerup & Egmos, 2022, s. 62). Videnskabelsen sikres ved, at vi igennem værkstedet indsamlede empiri. I løbet af værkstedet, har både vi og deltagerne skrevet på plancher og post-its, som vi har digitaliseret. Plancher og post-its udgør en væsentlig del af det empiriske materiale, som ligger til grund for vores analytiske arbejde. Derudover har vi noter fra observatøren, der deltog i værkstedets utopi- og realiseringsfase, samt noter vi har nedskrevet i løbet af værkstedet. Efter værkstedet nedskrev vi vores egne erindringer med henblik på at indkapsle nogle af de stemninger, dynamikker og fortællinger fra værkstedet, der kunne blive væsentlige i analysen af, hvordan social læring blev muliggjort og begrænset. I første analysedel vil vi desuden tage afsæt i talepapiret (Bilag 2), der viser, hvilke opfordringsstrukturer vi brugte i løbet af værkstedet. Det empiriske materiale kan findes i de tilhørende bilag 1-8.

6.2.1 Kritikudsagn

Udsagnene fra kritikbrainstormen og den efterfølgende erfaringsrunde, har vi inddelt i temaer under overskrifterne: “tempo/speed”, “kapitalismekritik”, “meningsløshed”, “præstationskultur” og slutteligt en udefineret kategori, dels med udsagn vi ikke syntes passede under en af ovennævnte temaer og dels udsagn, hvor vi ikke kunne læse det skrevne. Inddelingen i temaer har bidraget til at danne et overblik over, hvad der var vigtigt for deltagerne og har samtidig været retningsgivende for analysens struktur. Kritikudsagnene kan findes i bilag 1 og vil blive refereret til i første og anden analysedel.

6.2.2 Utopiudkast

Den første utopigruppens tema var “unaturlighed, umenneskelighed og ubalance”. Det utopiske udkast var en samfundsutopi, som i præsentationen blev lanceret som “et helt nyt samfund”. Gruppen ønskede blandt andet mere tid og ro til at uddanne sig og “*finde sin helt egen rette vej*” samt et samfund, hvor “*politiske og samfundsmæssige beslutninger tages på baggrund af personlig vækst*” (Bilag 1, s. 8). De præsenterede et samfund, hvor menneskets arbejdsrytme følger livets og sæsonens faser. Et samfund, hvor mennesker hjælper hinanden, lever i fællesskab og hvor tilbagetrækning og pauser fra arbejdsmarkedet bliver værdisat. Gruppen mente, at deres samfundsmodel ville skabe mere kompetente arbejdere, som arbejdede af lyst, med mere værdi i tid frem for ting og overgivelse til naturens rytmer. Derudover skulle man kunne “*spejle sig i ældre generationer*” (Bilag 1, s. 8) og der skulle være vismænd og mentorer, som sørgede for at skabe bro mellem generationerne. Dette skulle bidrage til at “*opfostre unge selvstændige, tænkende mennesker som forstår at overgive sig til sin søgen*” (Bilag 1, s. 8).

Den anden utopigruppens tema var “kollaps, speed, hamsterhjul og meningsløshed”. Gruppens utopiudkast indebar idéer til at skabe nye samfundsmæssige initiativer såvel som nye måder at indrette et samfund på. I deres utopiske samfund, var det borgerløn, som førte til selvstændige initiativer, som skulle fremme vækst, og skabe plads til at “*forløse potentiale, udforske evner, identitet, felter og interesser*” (Bilag 1, s. 10). Dette skulle skabes på trods af de privilegier som den enkelte måtte have. Borgerlønnen skulle sørge for, at ens levegrundlag var dækket, så man havde tid til at finde sig selv. De ville desuden opløse arbejdshireakiet og skabe et samfund, hvor man gentænkte værdien af arbejde og hvad, der anses for værdifuldt. Derudover var der i gruppens

utopiske samfund “*sociale medier uden sammenligning*” (Bilag 1, s. 11), hvilket skulle bidrage til at skabe et samfund, hvor der ikke var forventninger, som får folk til at føle sig fanget i et hamsterhjul.

Den tredje utopigruppens tema var “ambivalens og modsatrettethed”, og deres utopiske udkast var orienteret mod arbejdspladsen. Gruppen præsenterede deres utopi med et ønske om at bryde med tid og rum, med den idé at arbejde ikke behøvede at være på et bestemt tidspunkt eller sted. Gruppen ønskede, at der skulle være tillid fra arbejdspladsen til medarbejderen. I deres utopi, skulle produktet være arbejdsindsatsen og ikke timerne, der blev brugt på det. Derfor ville de fjerne tidsregistrering og tidsoptimering. Frem for at blive målt på performance, ønskede gruppen, at det var medarbejderens arbejdsglæde, der blev målt på som indikator for succes. Gruppen så for sig, at der var en stor fleksibilitet, hvor man for eksempel kunne “*arbejde med sine venner*” (Bilag 1, s. 12) eller have sine børn med på arbejde. Fritid og arbejde skulle flyde mere sammen, og man skulle kun arbejde, når man havde lyst.

Deltagernes utopiudkast kan findes i bilag 1, og vil blive anvendt i første og anden analysedel.

6.2.3 Realiseringsplaner

Første realiseringsplan bestod af bud som byttecentraler til hobbyer, en bytteapp, udvikling af byttefærdigheder til bytteøkonomi, hvor parterne selv bestemmer bytteforholdene, samt udbredelse af boformer som kollektiver og bofællesskaber. Der blev snakket om at starte med sig selv og sit eget forbrug og dermed få ændringer til at sprede sig, men samtidig var der udsagn som “*vi bevæger os kollektivt*” og “*vi er i Jylland i morgen*” (Bilag 1, s. 14). En deltager omtalte, at privilegerede grupper står i vejen for at “*omvælte det nuværende system*” (Bilag 1, s. 14). Dette førte til, at flere deltagere stemte i med kommentarer som “*det er urealistisk på samfundsmæssigt plan, idet vi skal give slip på privilegier. Men mindre bevægelser kan med tid skabe forandring. Over generationer*”, “*der er også mange mennesker, der ikke har en drøm*”, “*tror ikke alle har en kæmpe passion*” og “*jeg tror, de er gladere mennesker*” (Bilag 1, s. 15). Denne udveksling blev på planchen opsummeret med “*ignorance is bliss*” (Bilag 1, s. 14).

Anden realiseringsplan bestod af bud på både samfundsniveau og individniveau. En af hovedelementerne i det andet utopiudkast var borgerløn, hvortil en deltager til realiseringen havde kommentaren: *“Borgerløn fungerer faktisk”* (Bilag 1, s. 15). Derudover var der en idé om at belønne samfundskritiske opgaver og dermed afskaffe løngabet. Derefter gik deltagerens snak over på forslaget om at skabe sociale medier uden sammenligning, hvortil en deltager kom med det konkrete forslag, at man skal spørge børn: *“Hvordan vil du leve?”* og ikke *“hvad vil du lave?”* (Bilag 1, s. 15). Dette bragte deltagerne videre til at tale om, at lønarbejde ikke skal være den eneste værdi, vi skal anerkendes for. Flere fortalte, at de oplevede, at de ofte blev spurgt om, hvad de laver, hvorefter der opstod en samtale, der gik: *“Svar noget andet”, “næste gang siger du bare, at du sover”, “det køber folk ikke”, “bare sig det for at provokere”, “det er fordi man bruger så meget tid på arbejde, det eneste man bruger lige så meget tid på er at sove”* (Bilag 1, s. 15).

Den tredje realiseringsplan var den mindst udførlige af de tre planer, og består af bud som mere fleksibilitet, job-mobilitet og kooperativer. En deltager foreslog at have fokus på opgaven i stedet for at tidsregistrere med kommentaren *“bare for at gøre det ikke så spacy”* (Bilag 1, s. 16). Derudover kom der et forslag til at have fokus på, at liv forandrer sig, hvorfor der er brug for, at man ikke skal arbejde inden for rammen 8-16 hele livet, men nogle gange kan arbejde deltid.

Realiseringsplanerne kan findes i bilag 1, og vil blive anvendt i første analysedel.

Kapitel 7 - Analyse

Følgende kapitel udgør specialets analyse, hvor vi overordnet søger at besvare problemformuleringen: *Hvordan kan rum til erfaringsbaseret arbejdskritik fordre en social læringsproces, og hvilken betydning har utopisk tænkning i realiseringen af en moderne arbejdskamp?* Analysen består af to dele, hvor vi i hver analysedel præsenterer, hvilket arbejdsspørgsmål vi ønsker at besvare samt en præsentation af den teoretiske og empiriske ramme for de analytiske fund.

7.1 Betingelser for social læring i værkstedet

I følgende afsnit vil vi tage empirisk afsæt i deltagernes kritikudsagn, erfaringsudsagn, utopiudkast og realiseringsplaner. Det empiriske materiale vil korrespondere med begreber og perspektiver fra Nielsen og Niensens tekst "Demokrati og Naturbeskyttelse - dannelse af borgerfællesskaber gennem social læring" (2007), samt deres kapitel "Aktionsforskning" i "Kvalitative Metoder - en grundbog" (2015). Derudover vil vi inddrage kapitler fra "Aktionsforskning - en grundbog" (2014), samt trække på Glerup og Egmoses (2022) erfaringer med fremtidsværksteder som rum for læring. Slutteligt vil vi anvende Jungk og Müllerts "Håndbog i Fremtidsværksteder" (1984). De teoretiske perspektiver vil vi anvende til at reflektere over værkstedets muligheder og begrænsninger for deltagernes sociale læringsproces, med afsæt i værkstedets tidsramme, inddragelse af deltagerne, de anvendte opfordringsstrukturer, skabelse af sociologisk- og social fantasi, samt deltagernes handleevne. Samlet set skal dette skabe grundlag for at besvare specialets første arbejdsspørgsmål: *Hvilke betingelser muliggjorde og begrænsede, at deltagernes udsagn og erfaringer kom til udtryk og hvordan fordrede det social læring?*

7.1.1 Tid og inddragelse som betingelse for social læring (Nynne)

At skabe rum for social læring i et fire timers værksted er i sig selv en udfordrende opgave idet "social læring kræver tid - tid til omveje, tid til at standse op og tøve, tid til at lytte og ikke give forhastede svar, lade det ufærdige (foreløbigt) forblive ufærdigt" (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 41). Værkstedets tidsramme gjorde, at aftenen var tilrettelagt med et tæt program. I starten af værkstedet informerede vi om, at deltagerne ville komme ud for, at vi ville afbryde faser for at gå videre. Dette var kompromiseret ved at afvikle et værksted på fire timer. Det har dog betydning for

udviklingen af social læring, da det begrænser “åbningen af rummet mod en legende atmosfære og dermed mod det utopiske” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 41).

Afvejningen mellem inddragelse af deltagerne og fremdrift i værkstedet omtales af Gleerup og Egmose (2022) som den dobbelte orientering, og dækker over at skabe balance mellem deltagelsessigtet og videnssigtet. På aftenen foretog vi en løbende afvejning mellem at åbne rummet mod det legende og samtidig holde tidsplanen. Eksempelvis havde vi afsat ti minutter til Mine Sko, men brugte længere tid, da vi vurderede, at det var en vigtig del af at skabe et trygt rum. Derudover var det en afvejning i forhold til deltageres oplevelse af at have tid i værkstedet. Nielsen og Nielsen (2015) omtaler en risiko for, at deltagerne oplever permanent tidsnød i deres hverdagsliv, hvilket vi ville forsøge at undgå at reproducere i værkstedet. At vi brugte mere tid på Mine Sko fik blandt andet den konsekvens, at vi ikke gennemførte en afstemning mellem kritiktemakredsene ved afslutningen af kritikfasen. Selvom vi søgte at afstemme programmet løbende, bar aftenen præg af, at vi orienterede os i programmet og italesatte, at vi gerne ville bruge længere tid på de enkelte dele, men at vi blev “nødt til at gå videre”, hvilket kan have skabt en oplevelse af tidsnød.

Gleerup og Egmose betoner en kernerdiskussion i den kritisk-utopiske aktionsforskning om, “hvorvidt indflydelse alene er et *middel* eller også et *mål* i sig selv” (2022, s. 63), og peger på, at demokratiske processer altid er et mål i sig selv. Centralt i aktionsforskningen står dermed deltagerne, hvis demokratiske deltagelse er omdrejningspunktet (K. A. Nielsen, 2004). Aktionsforskningens afsæt i deltagelsesprocesser indebærer, at der skubbes til den magtbalance, der er mellem forsker og deltager, idet deltagerne er med til at sætte dagsordenen og kan stille spørgsmål (Tofteng & Husted, 2014). Vores tidsstyring kan dog have modvirket magtbalancen, og taget indflydelse fra deltagerne, idet vi ikke gav dem mulighed for at modsætte sig vores beslutninger om at gå videre i programmet. Ligeledes blev programmet ikke forhandlet, men præsenteret som en fast ramme deltagerne kunne orientere sig i, men ikke stille spørgsmålstejn ved. Dette kan ifølge Gleerup og Egmose (2022) lede til ambivalente inddragelseserfaringer, idet vi ikke inddrager deltagerne i beslutninger om værkstedets forløb. I værkstedet ser vi flere eksempler, hvor vi kunne have inddraget deltagerne, men vurderede, at der ikke var tid. Jungk og Müllert (1984) foreslår eksempelvis, at man kan spørge ind til, om nogen af deltagerne kender en

konkurrencefri leg som introleg. Dette overvejede vi, men vurderede, at det ville tage for lang tid. Jungk og Müllert omtaler voksnes manglende evne til at “aflægge tvang, gennembryde mure og sprænge lænker” (1984, s. 112), når det kommer til legende tænkning, hvorfor vi var i tvivl om deltagerne ville foreslå en leg.

Ligeledes beskriver Jungk og Müllert (1984), hvordan der i forberedelsesfasen skal formuleres et tema i fællesskab, ved at mindre grupper formulerer forslag, der efterfølgende præsenteres for storgruppen, der beslutter værkstedets tema. Denne opfordring står i kontrast til, at vi på forhånd havde besluttet værkstedets tema: *Arbejdskritik*. At formulere temaet på forhånd var dels en afvejning af, hvad vi ville bruge værkstedets tid på, og samtidig en afvejning af, at vi i vores vidensproduktion er optaget af deltagernes erfaringer, og dermed ikke udelukkende er optaget af fremtidsværkstedet som mål i sig selv. Denne afvejning kan ses som demokratisk pragmatisme (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007). På den ene side, kan det skabe en læringsblokering, at vi introducerer dagens tema uden at have en inddragelsesproces, da det kan skabe tvivl om det fælles forandringssigte. På den anden side, kan vores indbydelse skabe en ramme, hvor deltagernes tilmelding kan ses som en tilkendegivelse af, at de finder temaet vigtigt. Dette omtales som en kontrakt mellem forsker og deltager (Tofteng & Husted, 2014). En kontrakt, der fungerer som fælles fundament mellem forsker og deltager, er vigtig, da “aktionsforskningens projekter som oftest er knyttet til forandring i deltagernes hverdagsliv” (Tofteng & Husted, 2014, s. 141), hvorfor det relaterer sig til værkstedets forandringssigte. Værkstedets forandringssigte må korrespondere med rammebetingelserne, der i vores tilfælde bestod af ét værksted. Alligevel er det vigtigt at gøre klart for deltagerne, “hvilken skala forandringerne kan ske på, eller hvor meget forskningsprojektet kan flytte på” (Tofteng & Husted, 2014, s. 141).

Aktionsforskning kendetegner sig ved at fjerne sig fra et ‘forsker-vi’ og ‘deltager-dem’, der i stedet må blive til et ‘vi’, der omfatter både forsker og deltager (Tofteng & Husted, 2014). For at imødekomme aktionsforskningens deltagelsessigte, søgte vi i introen at skabe et fælles ‘vi’ ved at sætte rammen for, hvad vi var fælles om. Jungk og Müllert (1984) foreslår, at man spørger deltagerne, hvorfor de er interesseret i at deltage i fremtidsværkstedet. For at inddrage deltagerne i højere grad og sikre, at vores bud på et fælles ‘vi’ resonerede med dem, kunne vi have spurgt til deres interesse, men dette gjorde vi af tidsmæssige årsager ikke. At inddrage deltagerne ved at lytte til deres motivation for at deltage kunne have understøttet et fælles ‘vi’, og været med til at

etablere et fælles forandringssigte. Ifølge Nielsen og Nielsen, er “social læring først og fremmest en udvikling af nye, fælles forståelsesformer i forhold til forandringsmuligheder” (2007, s. 41). Disse fælles forståelsesformer blev ikke forhandlet i værkstedet, idet vi vedtog et tema for dagen og ikke fik forventningsafstemt i forhold til værkstedets forandringssigte. Dermed fik vi ikke tilstrækkeligt rammesat for deltagerne, hvilke forandringsmuligheder, der lå i at deltage i værkstedet.

Værkstedets tidsramme er i sig selv en begrænsning for social læring. Hvad vi kan nå inden for denne tidsramme, fører til værkstedets næste begrænsning for social læring, idet vi med henvisning til tidsrammen ikke afsætter tilstrækkelig tid til at inddrage deltagerne. Når tidsrammen for værkstedet er fastsat fra start, bliver det uundgåeligt ikke at gå på kompromis med aktionsforskningens deltagelsessigte til fordel for fremdriften i værkstedet. Dermed bliver den sociale læring begrænset, da både inddragelse og tilstrækkelig tid er betingelser for, at social læring kan opstå.

7.1.2 Opfordringsstrukturer (Ida)

Muliggørelsen af en social læringsproces kræver en tilstrækkelig opfordringskraft, som skal skabes i et frirum (K. A. Nielsen & Nielsen, 2015). Værkstedets fremdrift styres blandt andet gennem den *formmæssige dimension* af opfordringsstrukturen. Den kommer til udtryk i de regler, som opstilles for faserne, som har til hensigt at “sikre tankens og fantasiens bevægelighed og et demokratisk rum” (Bladt, 2014, s. 151). Vi præsenterede principperne for faserne, som havde til formål at rammesætte, hvilken tænkning der var ønsket i den pågældende fase og skabe et rum for “deltagernes mod på at engagere sig” (Gleerup & Egmose, 2022, s. 65). De bærende principper blev præsenteret i starten af hver fase, primært som metoderegler, og udgjorde vores formmæssige opfordringsstruktur (Gleerup & Egmose, 2022). Opfordringsstrukturen rummer også en *indholdsmæssig dimension*, som indebærer de bestræbelser, vi gjorde for at skabe en bestemt stemning i kritik- og utopifasen, som kunne fordre deltagernes utopiske horisont (K. A. Nielsen & Nielsen, 2015). Som stemningsskabende elementer til at skabe et frirum, havde vi oplæsning, musik, spørgsmål, lege samt vores motivation for afholdelse af værkstedet, hvor vi præsenterede den samfundskontekst, vi forstod som rammesættende for værkstedet.

Vores oplæsning af “Her er der ingen, der græder om fredagen” (Pejtersen, 2022) havde til hensigt at fungere som en opfordring til kritik, og vi ønskede, at fortællingerne vækkede en genkendelighed, som ville inspirere deltagerne til at dele deres erfaringer. Vi har selv noteret følgende: *“Folk lyttede, og der blev grint og tilkendegivet “årh” eller andre lytte-lyde”* (Bilag 4, s. 2). Vi fik på baggrund af deltageres tilkendegivelser en fornemmelse af, at der opstod en genkendelighed blandt deltagerne under oplæsningen. Fortællingerne i bogen omhandler den meningsløshed, mennesker kan opleve i et arbejdsliv. Derudover var vi, med viden om hverdagslivets centralitet i sociale læringsprocesser, bevidste om, at disse fortællinger kunne understøtte værkstedets orientering mod hverdagslivserfaringer (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007). Da det netop er menneskers hverdagssituationer, der er omdrejningspunktet i fortællingerne, kan det ligeledes fordre en bearbejdning af deltageres egne kritiske erfaringer med lønarbejde og dermed opfordre til at komme med sin kritik heraf.

I kritikbrainstormen opfordrede vi til arbejdskritik både på et samfundsmæssigt og personligt plan ved at stille følgende spørgsmål til deltagerne: *“Hvad er vi utilfredse med?”*, *“Hvad vil vi kritisere?”*, *“Hvad er vi trætte af?”*, *“Hvad fungerer ikke?”* (Bilag 2, s. 5). En deltager spurgte os herefter, hvorvidt kritikken skulle være på et makro- eller mikroplan, hvortil vi svarede, at begge dele var velkomment. Spørgsmålene mener vi, rummer en opfordring til at kritisere. Dog beder vi deltagerne om at komme med kritik på flere planer, hvilket kan have bidraget til, at en del af opfordringsstrukturen slog fejl, i og med at der manglede en reel struktur i opfordringen. At skabe en tydelig opfordringsstruktur, som knytter an til den konkrete kontekst, er vigtig, for at deltagerne kan udfolde sig i værkstedet (Bladt, 2014). Deltagerens spørgsmål kan vidne om, at der manglede en konkret kontekst, og at opfordringen var uklar. At der har hersket en uklarhed over, hvad kritikken skulle handle om, kan have skabt en tvivl hos deltagerne om, hvad de kunne nævne, idet vi opfordrede til kritik på flere planer. Samtidig kan opfordringen ses som et forsøg på at have en åbenhed over for deltageres erfaringer og ikke udelukke nogle former for kritik. Begge forståelser af opfordringen rummer et aspekt, der kan være fordrende for værkstedets fremdrift og skabelse af frirum, dog kan begge opfordringer også være bremsende for deltageres gennemarbejdning af erfaringer, hvis de opleves som uklare.

Der blev, som en del af at sætte fantasien i gang, leget Picture Story. Dette valg opstod ud fra Jungk og Müllerts opfordring: "For at kunne slippe ud af vores konformitetsfængsel, må vi forberede os, vi må foretage nogle øvelser, der kan løse op for vores fantasi" (1984, s. 78). I løbet af legen noterede vi efterfølgende, at der var "*høj snak og grin, alle brugte kortene, og man kunne høre "vilde historier", der blev digtet*" (Bilag 4, s. 4). Dette kan vidne om, at der opstod et afslappet og let klima, som er gunstigt for den fantasifulde stemning. At lege som indledning til utopifasen, var en vigtig del af opfordringsstrukturen, som skulle hjælpe deltagerne til at kunne orientere sig mod utopiske ønskeforestillinger. Det er en uundgåelig del af fremtidsværkstedet at arbejde sig hen imod de utopiske horisonter, og åbningen mod netop det sker ikke bare af sig selv. Både Jungk og Müllert (1984) og Nielsen og Nielsen (2015) peger på, at det er uvant for mennesket at gøre sig fri af det daglige liv og de begrænsninger og blokeringer, der ligger heri. Derfor må der i værkstedet arbejdes for at løsne op for den spændthed og de hverdagslige begrænsninger. At være utopisk i en leg, hvor man digter, viste sig at være nemmere, end da der skulle arbejdes på selve udkastene. Kunsten ligger i at bibeholde den utopiske orientering i rummet, så den ikke falder til jorden efter legen (Jungk & Müllert, 1984). Da grupperne skulle udarbejde deres udkast, sad vi ikke med dem og hørte på deres idéer. Dette kan have haft betydning for den utopiske stemning, da det i høj grad er vores opgave at skabe frirummet gennem opfordringsstrukturen. Vores manglende deltagelse kan have resulteret i, at der opstod en større afstand mellem os og deltagerne og dermed også en større afstand til oplevelsen af et fælles forandringssigte. Derudover kan vores manglende deltagelse have haft en indvirkning på at fastholde en utopisk tænkning i gruppearbejdet. Ifølge Jungk og Müllert, må mødelederen i utopifasen "være i stand til hele tiden at motivere, stille spørgsmål og tage nye initiativer" (1984, s. 82). Dette peger på, at vi skulle have været mere aktive i vores rolle som mødeledere for at bibeholde den utopiske tænkning i rummet og understøtte deltagerne i at udarbejde utopiske udkast.

Den sidste dimension i opfordringskraften er *handlingsdimensionen*, hvilket udspillede sig i realiseringsfasen. I vores planlægning af denne fase, har vi som mødeledere været underlagt en hverdagshorizont, idet vi ikke har haft fantasien til at forestille os mulighedsrummet for et handleperspektiv. Nielsen og Nielsen (2015) skriver, at for at bryde med de betingelser, der kan udgøre hverdagshorizonten, kræves en tilstrækkelig opfordringskraft, hvor der arbejdes med et handle- og videreførelsesperspektiv, som rækker ud over frirummet. Idet vi ikke selv har haft

fantasi til at forestille os, at deltagerne ville have mulighed for at skabe permanente værksteder, har vi ikke formået at skabe et frirum, hvor vi har opfordret til at handle og forandre. Når vi genlæser vores talepapir, er det iøjnefaldende, hvad der står, og ikke står, under realiseringsfasen:

“Som vi allerede nævnte i introen, så ville I, i et klassisk fremtidsværksted være en sammentømret gruppe, hvor I nu i fællesskab vil lave en handleplan på baggrund af den diskussion om mulig realisering, vi netop har haft. Men I kendte ikke hinanden i forvejen. Nu har vi brugt 4 timer sammen - vi har ikke kunnet planlægge, hvor vi ville stå på nuværende tidspunkt. Alligevel håber vi, at vi gennem dette værksted har sat gang i en eller anden proces. Individuel eller kollektiv. Startende nu eller senere...” (Bilag 2, s. 9).

I aktionsforskning er det en kerneværdi at skabe kollektiv forandring gennem værkstedsarbejde (Tofteng & Husted, 2014). Idet handlingsdimensionen er afhængig af, at vi tror på denne kollektive forandring, kan denne udtalelse ses som kontraproduktiv. I social læring er håb et centralt omdrejningspunkt, da det er håbet, der skal være med til at realisere utopierne. Når vi siger som ovennævnt, går vi mod værkstedets form, hvor forandring sker kollektivt og skal igangsættes i og i forlængelse af værkstedet. Dog er værkstedets eneste sigte ikke at iværksætte arbejdsgrupper, der skal påbegynde konkret forandring, da et fremtidsværkstedes succes ikke kun kan måles ud fra det konkrete, der bliver udarbejdet i værkstedet, “men også på de spor, der afsættes i deltagernes hoveder og adfærd” (Jungk & Müllert, 1984, s. 93).

7.1.3 Sociologisk fantasi som kollektiv erkendelsesproces (Nynne)

Som led i den sociale læring skal der i værkstedet skabes rum for sociologisk fantasi. Ifølge Mills, er sociologisk fantasi knyttet til den professionelle forskers erkendelsesprocesser, hvorimod det ifølge Negt er koblet til menneskers orienteringsevne og er en kapacitet, der er anlagt i menneskers hverdagserfaringer, der skal have rum til udfoldelse (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007). Da kritikfasen var kort, og vi ikke foretog “en gennemarbejdning af problematiske forhold” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 28), var rummet for sociologisk fantasi begrænset. I kritikfasens erfaringsrunde opfordrede vi deltagerne til at dele erfaringer inden for kritiktemakredsene. I social læring vægtes erfaringsviden højt, da denne viden kommer fra deltagerne og er et “spektrum af forskellige refleksions- og vidensformer og ikke blot en umiddelbar erfaringsviden” (K. A. Nielsen

& Nielsen, 2007, s. 30). Mens deltagerne fortalte om “*senge på kontoret*”, “*kropslige stressreaktioner*”, “*hastesager*” og “*sygemeldinger*” (Bilag 1, s. 7-8), skrev vi ned. På den ene side, bidrog vi ikke til at skabe koblinger på tværs af “den nære livssituation og det samfundsstrukturelle” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 28), idet vi ikke kommenterede på deltagerens udsagn med viden om sociale, kulturelle og historiske kontekster. At kommentere på deltagerens erfaringsudsagn kan ses som ekspertviden, der ifølge Nielsen og Nielsen (2007) kræves, idet erfaringsviden i sig selv ikke er tilstrækkelig for at skabe sociologisk fantasi. Denne ekspertviden besidder vi, da vi har beskæftiget os med temaet gennem hele specialeperioden. Dermed kunne vi have suppleret deltagerens erfaringsviden med vores viden om beslaglæggende betingelser i hverdagslivet. På den anden side, havde vi i starten af kritikfasen introduceret fasens ene princip: “Vi kommenterer ikke hinandens bidrag” (Gleerup & Egmos, 2022, s. 65). Ud fra dette princip ville vi gå imod den opfordring, vi var kommet med, hvis vi kommenterede deltagerens udsagn. Samtidig, kunne det skabe et ulige magtforhold i rummet, idet vi ville ‘hæve os’ over deltagerne ved at bryde vores eget princip. Med henvisning til aktionsforskningens sigte mod at skabe et fælles forsker og deltager ‘vi’ (Tofteng & Husted, 2014), søgte vi at være på bølgelængde med vores deltagere og ikke sætte os i en position, hvor vi ville ‘forklare’ dem, hvordan de skulle anskue deres livssituation.

Der var også et tidsmæssigt aspekt i vores overvejelser om at kommentere på deltagerens erfaringsudsagn. Vi havde kort tid, og vi var optaget af at få delt så mange erfaringer som muligt, som kunne være med til at give os et indblik i, hvilke baggrunde deltagerne havde for deres kritikudsagn. Dermed var vores videnssigte med til at negligere, at vi skulle skabe rum for sociologisk fantasi, idet vi lod deltagerens erfaringsudsagn stå ukommenteret. Omvendt kan vores intro, hvor vi søgte at rammesætte samfundskonteksten, ses som en måde at metakommentere på deltagerens erfaringer. Dog kan det indvendes, at introen faldt før erfaringsrunden, hvorfor metakommenteringen dermed ikke satte deltagerens erfaringsviden i primat eller gik i dialog med denne vidensform (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007).

Værkstedet har givet os indblik i deltagerens hverdagserfaringer, der i tråd med Mills’ blik på sociologisk fantasi, har givet os mulighed for at skabe sammenhænge på tværs af personlige og samfundsmæssige anliggender. Omvendt har deltagerens mulighed for sociologisk fantasi været begrænset, idet vi ikke har udfoldet rummet med dem. Ifølge Nielsen og Nielsen (2007), er

sociologisk fantasi en kritisk intellektuel erkendelsesdimension. Vi har haft bedre betingelser for en erkendelsesproces, idet vi har haft rum til at skabe koblinger efterfølgende, hvorimod vi ikke skabte rum for en kollektiv erkendelsesproces i værkstedet. Ifølge Nielsen og Nielsen, er en læringsproces dog ikke kun i gang under værkstedet:

“Læreprocesser - læring - er ikke “en ting”, som vi positivt kan identificere og “fastslå”: “Her har vi den”. Det gør selvfølgelig ikke læring mindre virkelig. Læring finder sted - eller finder ikke sted. Men læring er et procesbegreb, og tilmed et komplekst sådant. Således gælder det, at selvom læring som en virkelig proces forløber i en konkret historisk tid, så er læring ikke en *lineær* proces” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 45).

Skabelsen af sociologisk fantasi er således en tidskrævende proces, der ikke kun er afhængig af, hvilke koblinger, der skabes i værkstedet. Dermed kan vi ikke fastslå, at der er opstået læring i form af sociologisk fantasi, men heller ikke, at der *ikke* er opstået læring.

7.1.4 Social fantasi og begrænsninger (Ida)

Et nyt håb og “mod på tilværelsen”, er det som man ønsker at skabe med social fantasi (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007). Opfordringskraften har en betydning for at muliggøre overskridelsen af det kendte og skabe rum for den utopiske horisont. Som en begrænsning herfor, er håbet som et sårbart livsgrundlag, hvilket kan have betydning for deltageres forestillingsevne (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007). Med udgangspunkt i dette, ser vi, at deltageres utopiudkast afspejler en begrænset utopisk tænkning. I utopiudkastene, der er præsenteret i kapitel 6, ser vi, at to ud af tre utopier ikke bevæger sig ud over realitetsmagten. Dette kan pege på, at opfordringen ikke har været stærk nok, men samtidig kan det vidne om en svær opgave for deltagerne at bryde med realitetsmagten, skabe fri afstand til problematiske forhold og have et håb. Dog handler det ikke udelukkende om at sidde fast i en kritisk tænkning og have svært ved at fantasere. I den kritiske erkendelsesproces er der begrænsninger, i form af en uudviklet ambivalens-tolerance, hvor det kræves, at deltagerne har erkendt den modsigelsesfulde realitet, *før* de kan udvikle social fantasi. Deltageres kritikudsagn kan pege på, at de har erfaringer med en modsigelsesfuld og ambivalent realitet. Eksempelvis nævner en deltager: “Jeg hader, at jeg føler, at jeg skal vælge i mellem at arbejde deltid eller have et spændende job” (Bilag 1, s. 3). Udsagnet vidner om, at deltageren

oplever modsatrettede følelser omkring sin arbejdssituation. Værkstedsformen skal fordre den del af den subjektive dannelsesproces, som netop indebærer en erkendelsesproces af en modsigelsesfuld og ambivalent realitet (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007). Hvis ikke vil deltagernes mulighedsrum være indsnævret, og de utopiske udkast vil derfor også afspejle en begrænset og fastlåst forestillingsevne.

Vi kan have antagelser om, at deltagernes forestillingsevne er begrænset på grund af de utopiske udkast. Som eksempel herpå, ser vi det andet utopiudkast, hvor den ønskede samfundsforandring tog udgangspunkt i indførelsen af borgerløn. Deres utopiske forestilling beror på en allerede eksisterende idé, hvilket afspejler, at deres forestillingsevne kan siges at være fastlåst eller begrænset af en eksisterende reificeret virkelighed (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007). Dog peger det også på, at der i værkstedet ikke har været de optimale forudsætninger for at udvikle den sociale fantasi. Jungk og Müllert nævner, at mødelederen skal være opmærksom på, at der i starten af en utopifase vil opstå “ret så traditionelle forslag”, ting man enten har hørt eller læst om, hvilket er “et stykke nødvendig oparbejdelse af gængs information” (1984, s. 83). Med den viden, at originale idéer først opstår efterhånden, er det mødelederens opgave at være den der “hele tiden kommer med opmuntringer, sætter tingene på spidsen, bliver ved med at komme med tilskyndelser, er med til at sætte fantasien fri” (Jungk & Müllert, 1984, s. 84). Hvis denne opfordring havde fundet sted, ville utopigruppen have haft bedre betingelser for at nå udover den allerede eksisterende idé om borgerløn.

Derudover er der i samme utopiudkast præsenteret idéer, som stikker i flere forskellige retninger. Der nævnes både “*gratis kontormiljøer*”, “*sociale medier uden sammenligning*” og “*mobilitet*” (Bilag 1, s. 10). Eksemplerne kan tyde på, at deltagerne ikke har opnået den ønskede indsigt i de virkningssammenhænge eller den modsigelsesfulde realitet, der er brug for, for at kunne udvikle den sociale fantasi. Dette kan resultere i, at deltagernes idéer bliver tilfældige og usammenhængende (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007). På den udarbejdede planche (Bilag 8), kan man se, at der blev skrevet fra flere forskellige hjørner, og de forskelligartede idéer kan tyde på, at der er opstået en vilkårlighed i deltagernes sociale fantasi. Dette understøtter pointen om, at deres idéer forblev på et vilkårligt stadie, og at der ikke opstod sammenhæng og en kollektiv udarbejdelse af en utopi.

Det tredje utopiudkast var rettet mod arbejdspladsen, og da gruppen skulle præsentere, var en af deres kommentarer, at det var "*måske lidt spacy*" (Bilag 1, s. 13). Kommentaren vidner om, at dét at tænke utopisk og tro på, at samfundet kan ændre sig, er uvant. For at skabe mening i hverdagslivet, vil den enkelte søge at skabe sammenhænge i det, man oplever. Selv de smertelige erfaringer vil man forsøge at få til at passe ind (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007). Dette bunder i, at troen på at andet kan lade sig gøre, bliver for skrøbeligt målt med "hverdagens realitetsprincip" (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 31). Ud fra deltagerens udkast, kan det tolkes, at de oplever det for sårbart at tro på det utopiske, og at de er begrænset til blot at ønske sig lidt mindre af det, som gør dem ufrie. Men vi må dog gå ud fra, at i og med, at de deltager i værkstedet, har et håb eller i hvert fald et ønske om forandring. At de møder op, deltager og engagerer sig, må vidne om, at deres håb lever. På trods af at det moderne hverdagsliv er underlagt en realitetsmagt, som sætter sig som ambivalenser i den enkelte, er der stadig noget, som driver deltagerne til at deltage i værkstedet.

7.1.5 Ansvarliggørelse og handleevne (Nynne)

Spørgsmålet om deltagerens ansvarliggørelse er væsentligt, når vi i den sociale læringsproces kommer til handlingsdimensionen (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007). Nielsen og Niensens forståelse af *social* i social læring lyder: "socialitet er i et samfundsmæssigt perspektiv grundlaget for borgernes ansvarliggørelse, altså for demokrati, og i et personligt dannelsesperspektiv er det grundlaget for en alsidig udvikling af evner og relationer" (2007, s. 33). Disse ord om ansvarliggørelse klargør, at den enkeltes ansvarsfølelse og en kollektiv ansvarliggørelse, er uomgængelig i skabelsen af social læring. Under realiseringsfasen, noterede observatøren, at: "*Revolution starter med sig selv, sit eget forbrug, skabe små ændringer*" (Bilag 1, s. 14), mens der på planchen er noteret "*Start med sig selv: eget forbrug → ændringer spreder sig*" (Bilag 1, s. 14). Disse udsagn kan ses som udtryk for en ansvarliggørelse, hvor deltagerne ser sig selv som en del af forandringen.

Ifølge Nielsen og Nielsen vil "en voksende ansvarliggørelse af borgerne finde sit udtryk i nye relationer og nye opgave- og ansvarsfordelinger mellem politiske og administrative samfundsmæssige institutioner og borgernes selvorganiserede fællesskaber" (2007, s. 33). Den nye ansvarsfordeling udeblev i værkstedet, da værkstedets gennemførelse ikke var relateret til

hverken politiske eller administrative institutioner. Værkstedet kan ses som et selvorganiseret fællesskab, men da der ikke opstod et permanent værksted, blev den nye ansvarsfordeling aldrig igangsat, omend flere af realiseringsidéerne kobledes sig til forandringer på et samfundsmæssigt plan som: *“Borgerløn”*, *“bytte som økonomi”* og *“beløn samfundskritiske opgaver”* (Bilag 1, s. 14-15). “Når den sociale læring er relateret til egentlige samfundsmæssige problemer og opgaver (og ikke blot til hverdagslivsproblemer og opgaver), (...) så betyder det, at dens horisont må være samfundsmæssige fornyelser og reformprocesser” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 32). Deltagernes horisont var rettet mod reformprocesser, da idéer som *“bytte som økonomi”* ville reformere vores nuværende økonomiske system. Samtidig med denne idégenerering, virkede deltagernes handleevne svækket og til trods for at have forladt utopifasen, virkede det til, at de fortsat befandt sig på et plan, hvor deres idéer, var præget af utopisk tænkning frem for en tro på realisering. En deltager sagde, at det er svært at *“omvælte det nuværende system”* (Bilag 1, s. 14), hvilket affødte kommentarer som *“det er urealistisk på samfundsmæssigt plan, idet vi skal give slip på privilegier”*, *“der er også mange mennesker, der ikke har en drøm”* og *“tror ikke alle har en kæmpe passion”* (Bilag 1, s. 15). Dette kan vidne om en indskrænket horisont, hvori troen på samfundsmæssige fornyelser er svækket. Derudover peger kommentarerne på en individualisering, idet flere af kommentarerne retter sig mod individer, der *“ikke har en passion”*, eller *“ikke har en drøm”*, hvilket flytter fokus fra reformprocesser og ansvarliggør enkeltpersoner i stedet for at kigge på de strukturer, der sætter betingelser for menneskers handlemuligheder.

Ifølge Nielsen og Nielsen (2007), tager social læring udgangspunkt i og vender tilbage til hverdagslivet. Set fra dette perspektiv, kan deltagernes realiseringsidéer ses som at vende tilbage til hverdagslivet med bud som *“bevæge sig sammen”* og *“Jylland i morgen”* (Bilag 1, s. 14). Disse udsagn kan pege på, at deltagerne knytter forandring og læring til hverdagslivet, hvor de vil foretage ændringer på baggrund af de erkendelser, der er skabt rum for i værkstedet. En deltager sagde, at det er en *“svær utopi på samfundsplan, men nemmere for mindre grupper”* (Bilag 1, s. 14). Denne kommentar kan pege på en større handleevne i eget hverdagsliv, hvor man kan *“bevæge sig sammen”* og *“starte med sig selv”* (Bilag 1, s. 14), hvorimod realiseringen på samfundsplan opleves uopnåelig. Den manglende handleevne på det samfundsmæssige plan kan begrundes med, at *“man ved, at der ikke er meget, man tør håbe på, og slet ikke noget usædvanligt, der vil rokke ved det bestående magtforhold”* (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 31). Denne tænkning kan

genfindes i et udsagn fra en deltager: *“Magthierakierne står i vejen, da dem der har nuværende valuta ikke vil omvælte det nuværende system”* (Bilag 1, s. 14), der kan ses som et udtryk for, at troen på, at de har indflydelse til at påvirke magtforholdene, er svækket. Dette kan også findes i en note fra observatøren: *“Vi er her i dag, så vi kan starte forfra (alle griner)”* (Bilag 1, s. 15). At alle griner kan ses som en reaktion på afmagt. Det kan vidne om, at det opleves så uopnåeligt, at det ikke engang er værd at forholde sig til eller handle efter. Denne afmagt kan blandt andet have rod i, at viden og erkendelse ikke er tilstrækkeligt, da det *“i sig selv kan (...) føre til afmagt og resignation”* (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 31).

I kritikfasen opfordrede vi til kritik på både personligt og samfundsmæssigt plan. Samtidig opfordrede vi ikke til at skabe permanente værksteder, hvilket kan have affødt afmagt, idet vi ikke skabte rum for kollektiv handleevne. Dermed efterlod vi deltagerne uden organiseret handleevne i form af permanente værksteder, hvilket går imod en af grundtankerne i social læring, der lyder: *“for så vidt handler social læring om, at mennesker får fornyet "mod på tilværelsen”*” (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007, s. 30). Med deltageres afmagtsfølelse, får vi ikke skabt *“mod på tilværelsen”*, hvilket kan føre til, at deltagerne *“giver afkald på sine forhåbninger og trækker sig tilbage til et ‘realistisk’ overlevelsesperspektiv”* (Nielsen & Nielsen, 2015, s. 131). Jungk og Müllert fastslår, at *“det er det permanente værkstedsarbejde, der fører til en egentlig virkeliggørelse”* (1984, s. 129), hvorfor værkstedets forandringsperspektiv kan betvivles.

7.1.6 Delkonklusion (Fælles)

Vi vil i denne delkonklusion besvare: *Hvilke betingelser muliggjorde og begrænsede, at deltageres udsagn og erfaringer kom til udtryk, og hvordan fordrede det social læring?*

Opfordringsstrukturen kan samlet ses som vores forsøg på at muliggøre, at deltageres udsagn og erfaringer kunne komme til udtryk i værkstedet. Samtidig opstod der modsatrettetheder i opfordringsstrukturerne, der begrænsede deltageres deltagelse. Skabelsen af social læring i værkstedet blev kompromitteret af vores videnssigte, der i flere tilfælde negligerede deltagelsessigtet. Den sociale læring var begrænset af værkstedets tidsmæssige ramme, der ydermere begrænsede inddragelsen og kan have skabt ambivalente inddragelseserfaringer, idet vi ikke gav deltagerne indflydelse på værkstedets program eller tema. Derudover skabte denne manglende indflydelse en ulige magtbalance i rummet. Dermed var den sociale læring begrænset,

da både inddragelse og tilstrækkelig tid er betingelser for, at social læring kan opstå. Den utilstrækkelige tid begrænsede ligeledes skabelsen af sociologisk fantasi i værkstedet. Vi får ikke delt vores ekspertviden og skabt rum for kollektive læringsprocesser, hvilket begrænser deltageres mulighed for at koble deres personlige kritikker med samfundets beslaglæggende betingelser. I tråd med dette kan de utopiske udkast afspejle en begrænset utopisk tænkning. Dette kan begrundes med værkstedets betingelser i form af tidsramme og opfordringsstrukturer, samt at det er uvant for deltagerne at skabe fri afstand til de problematiske forhold. Deltageres utopiske udkast indikerer, at de oplever det sårbart at tro på det utopiske, og at de er begrænset i deres kreativitet. Deltageres engagement og deltagelse kan dog ses som, at de har en tro på, at der kollektivt kan skabes forandring. I forlængelse af dette, ser deltagerne sig selv som en del af forandringen, idet de ansvarliggør sig selv. Dette til trods, virkede handleevnen i deltageres eget hverdagsliv større end den kollektive handleevne. Dette kan have at gøre med, at vi ikke skabte et kollektivt handlerum eller permanente værksteder, hvori den sociale læringsproces kunne være fortsat, hvilket kan have skabt afmagt og resignation. Den sociale læringsproces afsluttes dog ikke ved værkstedets afslutning, men er en kontinuerlig subjektiv erkendelses- og dannelsesproces.

7.2 Samfundsmæssige problemstillinger

I følgende analysedel, vil vi tage empirisk afsæt i deltageres kritikudsagn og utopiudkast. Det empiriske materiale vil korrespondere med perspektiver på tidsregulering, konkurrence, præstation, autonomi, samt acceleration og fremmedgørelse fra “Acceleration og Fremmedgørelse” (Rosa, 2014). Vi vil desuden trække tråde til litteraturstudiet, hvor Nielsen m.fl. (2022) og Juul (2013) tilbyder forståelser af deltageres udsagn i relation til ungdomsforskningens perspektiver på at være ung på arbejdsmarkedet. Derudover vil vi inddrage Kuziors m.fl. (2022) og Formicas & Sfoderas (2022) udlægninger af de fænomener, der er med til at forme den unge generations indtog på arbejdsmarkedet. De teoretiske perspektiver vil vi anvende til at undersøge deltageres udsagn, der er samlet som tematiseringer under titlerne: Kapitalisme, tempo, præstationskultur og meningsløshed. Samlet skal dette skabe grundlag for at besvare specialets andet arbejdsspørgsmål: *Hvordan kobler deltageres erfaringer sig til samfundsmæssige problemstillinger?*

7.2.1 Kapitalisme (Ida)

Kapitalisme blev i værkstedet defineret som et kritiktema af deltagerne. Både Rosa (2014) og Mau (2021) beskriver det kapitalistiske samfund som et samfund, hvor kapitalens logik, som en usynlig magt, gennemsyrrer strukturerne og styrer den sociale reproduktion. På en deltagers kritik post-it står der: *“Føles som en ubetydelig brik der let kan erstattes hvis jeg bliver for “besværlig”*” (Bilag 1, s. 1). Udsagnet kan pege i retning af, at vedkommende er i en prekær position, og er betinget af at skulle præstere og udgøre en bestemt værdi for at blive værdifuld i et markeds perspektiv. At være bange for at være *“for besværlig”* kan vidne om en deltager, der er bevidst om, at dét at være *“besværlig”* kan svække ens position. Nielsen m.fl. (2022) beskriver, hvordan unge kæmper for at opretholde en selvforståelse som et værdifuldt og succesfuldt arbejdssubjekt. Dermed kan det at være *“for besværlig”* blive en trussel mod ens position på arbejdsmarkedet og dermed en trussel mod ens selvforståelse. Ud fra en postfordistisk arbejdsetik er det afgørende for ens værdi, hvis ens arbejde ikke fungerer som arena for selvrealisering (M. L. Nielsen et al., 2022). Når ens værdi som menneske afhænger af ens position på arbejdsmarkedet, er det ikke nogen overraskelse, at man vil forsøge ikke at være til besvær, idet man risikerer at miste værdi. Samtidig vil det, ifølge Rosa, indenfor kapitalismens rammer være umuligt at sikre sin position, hvis man skulle *“standse op”*, da man *“enten er på vej op eller ned”* (2014, s. 39). Dette kan betyde, at mennesket vil føle *“sig presset til at forsøge at holde trit med den forandrings hastighed, de oplever i deres sociale og teknologiske verden, for at undgå tabet af potentielt værdifulde handlemuligheder og kontakter og for at værne om deres konkurrencemæssige chance”* (Rosa, 2014, s. 40). At være *“for besværlig”* kan derfor være en udfordring for den enkelte i relation til Rosas (2014) perspektiv på tidlige normer, da det at være til besvær kan sænke tempoet, og dermed svække ens konkurrencemæssige chancer.

En deltager nævner, at vedkommende oplever at være *“nervøs på virksomheder, banker og vækstens vegne”* (Bilag 1, s. 6), hvilket kan vidne om en internalisering af en kapitalistisk markedslogik, hvor man føler sig ansvarlig for, at det går godt for virksomhederne, bankerne og væksten. Mau pointerer, at *“den økonomiske magt fungerer ved at omforme samfundets livsgrundlag og indrette det på en måde, der tvinger mennesker til at handle på bestemte måder”* (2021, s. 18). Den økonomiske magt kan dermed siges at have et greb om det enkelte menneske. At man kan være nervøs på kapitalismens vegne og dermed samfundets økonomiske livsgrundlag,

stiller sig i kontrast til modernitetens kerneløfte. Meningen var, at kapitalismen skulle fungere som middel til frigørelse, hvor der skulle frigives mere tid til menneskets eget ønske om livsudfoldelse (Rosa, 2014). Deltagernes kritik af kapitalismen går på de begrænsninger, der er for at kunne udfolde sig i forskellige livsarenaer. På to kritik post-its står der: “*Arbejdsrytmer respekterer ikke naturlige rytmer i et menneskeliv*” og “*familieliv vs. arbejdsliv: Umenneskeligt at afbalancere på en sund måde*” (Bilag 1, s. 1-2), hvilket tegner et billede af, at de to livsarenaer opleves uforenelige, og eksisterer som kontekster, isoleret fra hinanden. Rosa (2014) peger på, at det kan føre til selv-fremmedgørelse, når vi engagerer os i kontekster, der er isoleret fra hinanden. Udsagnene kan tolkes som et udtryk for bekymringer for fremtiden. Ingen af deltagerne har børn, men bekymrer sig om deres fremtidige liv og om livsarenaerne kan sameksistere. I tråd med Rosas udlægning af kerneløftet, ses der, at kapitalismen har ført til, at hovedparten af mennesker “er afskåret fra at føre et autonomt liv på grund af de heteronome arbejdsvilkår” (2014, s. 91). Dette peger på, at den enkeltes mulighed for at skabe meningsfulde sammenhænge på tværs af livsarenaerne er begrænset.

Kapitalismen influerer store dele af livet, og er derfor ikke kun en tilstedeværende vækstlogik i produktionen, men også i reproduktionen, hvori *privatsfæren*, som Mau (2021) betegner det, også er underlagt det kapitalistiske system. Om den sociale reproduktion udtaler Mau:

“Tilblivelsen af den kapitalistiske produktionsmåde indførte en historisk unik opdeling af produktionen af goder og reproduktionen af arbejdskraften; en opdeling, hvori proletarkvinder blev tvunget til at udføre alt det ulønnede og usynliggjorte arbejde, uden hvilket det kapitalistiske system straks ville kollapse” (Mau, 2021, s. 155).

I citatet, tydeliggøres den afhængighed, som kapitalismen har af det arbejde, som foregår uden for “kapitalens umiddelbare kredsløb” (Mau, 2021, s. 156). Sat på spidsen, er arbejde, der udføres i privatsfæren, afgørende for kapitalismens overlevelse, hvilket kan blive problematisk, hvis nogle af deltagerne ikke længere oplever det som meningsfuldt at skabe nye arbejdere. En deltager nævner som kritik: “*Ikke plads til at få børn på en meningsfuld måde*” (Bilag 1, s. 2). Ud fra udsagnet kan det tolkes, at den meningsfulde måde at få børn på hænger sammen med, at man har mere tid og plads til et familieliv. Udsagnet kan vidne om, at arbejdet kræver plads, og at det kan

dermed opleves meningsløst at få børn, hvis der ikke bliver skabt mere plads til at være sammen med dem. At deltagerne kritiserer det uforenelige i et arbejds- og familieliv, kan vidne om, at den kapitalistiske model ikke sikrer den autonomi i familielivet, som skulle være kompromisset ved “at acceptere heteronomien i arbejdslivet” (Rosa, 2014, s. 91).

På en anden deltagers kritik post-it står der: *“Vækst samfund er en uholdbar og ubæredygtig samfundsmodel. Vækst = død”* (Bilag 1, s. 1). Dette udsagn kan vidne om en fremmedgørelse over for verden, idet deltageren omtaler en samfundsmodel baseret på vækst, der sammenlignes med død. At deltageren omtaler vækst som en samfundsmodel vidner om, at det opleves som rammesættende for den verden, deltageren befinder sig i. Dermed kan det tolkes, at deltageren befinder sig i en verden, som vedkommende “egentlig ikke ønsker” (Rosa, 2014, s. 95), hvilket kan skabe fremmedgørelse overfor en selv. Ifølge Rosa, “bidrager acceleration ikke længere til (...) en politisk udformning af samfundet under styring af forestillinger om retfærdighed, fremskridt, bæredygtighed” (2014, s. 92). Deltagerens brug af ordet bæredygtighed vidner om en oplevelse af, at eksisterende samfundsmodel står i kontrast til vedkommendes forestilling om bæredygtighed. Rosa skriver, at “vi opbruger naturressourcer som olie og landbrugsjord i et tempo, der langt overstiger reproduktionshastigheden, og vi dumper giftaffald i et så opskruet omfang, at de naturlige nedbrydningsprocesser ikke kan følge med” (2014, s. 81). Med dette in mente, kan deltagerens udsagn ses som et opråb, der ønsker plads til dødens modsætning - livet. Udsagnet kan vidne om, at deltageren føler sig svigtet af modernitetens løfte om, at “en vækstorienteret, stærk og produktiv kapitalistisk økonomi (...) producerer de fornødne ressourcer til at troværdiggøre løftet om en (omfordelingsbaseret) politisk udformning af samfundet” (Rosa, 2014, s. 90–91).

7.2.2 Tempo (Ida)

At opleve tidsmangel, et højt livs- og arbejdstempo og føle sig fanget i et hamsterhjul, stiller sig som centrale hverdagserfaringer i deltagerne kritikudsagn. Det viser sig i deres erfaringer, hvordan det er svært at *nå* ting såsom at opfylde basale menneskelige behov, at tænke, at holde pause, og mere eksistentielt, at finde sin sjælevej. Erfaringerne med et højt tempo fremhæves af deltagerne ud fra deres personlige oplevelser, men de berører alle samfundsmæssige problemstillinger, som relaterer sig til accelerationssamfundet (Rosa, 2014)

Tid indgik som et centralt begreb i deltagernes kritikudsagn og utopiske udkast. *“Ikke tid til refleksion”*, *“man skal blive ved med at arbejde det meste af sin tid, af sit liv, bare for at komme igennem”*, *“at andre bestemmer over min tid”* er blot nogle eksempler på deltagernes kritikker (Bilag 1, s. 1). Derudover blev der nævnt *“tidsoptimering”*, *“tidsregistrering”* og *“tid man bruger på at vokse andres drømme”* (Bilag 1, s. 1-2). I de utopiske udkast fremhæves et ønske om mere tid og ro, ønske om mindre tid på arbejde, værdi i tid frem for ting, tid til at tænke over, hvad man vil og et ønske om at bryde med tid og rum. I kritikken handlede det, som ovenstående udsagn viser, om en oplevelse af et højt tempo både i hverdagen og i livet generelt, som resulterer i en oplevelse af reel tidsmangel. At opleve tidsmangel i et accelerationssamfund, kan blandt andet skyldes den subjektive tidsoplevelse af at skulle nå flere ting på kortere tid, hvilket gør opfattelsen af tiden knappere (Rosa, 2014).

En deltager nævner: *“Hamsterhjul - ikke tid til refleksion”* (Bilag 1, s. 6). Den manglende tid til at reflektere kalder en anden deltager *“livsblindhed”*, hvilket kan relatere sig til en oplevelse af at blive blind for et liv, der bevæger sig i et for højt tempo: *“Løbende livsblindhed. (Stress gør at man ikke reflekterer)”* (Bilag 1, s. 2). Udsagnet kan vidne om at føle sig fanget i *“et evindeligt roterende hamsterhjul”* (Rosa, 2014, s. 39). Følelsen af at være fanget i et hamsterhjul og et liv, hvor man ikke har tid til at reflektere, kan skabe en subjektiv oplevelse af, at man aldrig når i mål med noget, samtidig med at man føler, man skal gøre mere hurtigere (Rosa, 2014). Rosa forklarer, at vi skal *“realisere så mange som muligt af de utallige muligheder, verden har at tilbyde”*, samtidig med at *“verden altid har mere at tilbyde, end hvad man kan nå at opleve i et enkelt liv”* (2014, s. 36–37). Dette paradoks kan skabe en ambivalens i den enkelte, som står tilbage med ansvaret for at navigere i de utallige muligheder, der ikke er tid til at realisere. En deltager nævner i erfaringsrunden: *“Det er dit ansvar. Du har alle muligheder”* (Bilag 1, s. 8), hvilket vidner om en oplevelse af at være ansvarlig for at navigere i hamsterhjulets modsigelser.

Oplevelsen af et højt livs- og arbejdstempo og en følelse af ikke at kunne nå ting, kan medvirke til fremmedgørelse fra sig selv og sin omverden. Dette kan begrundes i acceleration af livstempoet og teknologisk acceleration, som skaber en transformation af tid og rum (Rosa, 2014). På trods af, at teknologien blev spået til at skabe mere fri tid for mennesker, har den bidraget til en påskyndelse af accelerationsprocesser, som har indflydelse på den enkeltes oplevelse af livets tempo (Rosa, 2014). På en kritik post-it står der: *“Kan ikke nå at tænke tingene igennem inden jeg skal have en*

mening om noget” (Bilag 1, s. 1). Udsagnet kan kobles til de førnævnte accelerationsformer. Med et øget udbytte per tidsenhed og øget antal handlinger per tidsenhed, kan der nås flere opgaver på en arbejdsdag, hvilket kan bidrage til oplevelsen af tidsknaphed (Rosa, 2014). Når det at “*tænke tingene igennem*” ikke er noget der er tid til, og man dermed ikke har tid til at sætte sig ind i de ting, man foretager sig, kan det skabe en fremmedgørelse over for ens handlinger. Hvis man føler sig fremmedgjort over for ens handlinger, vil det øge risikoen for større diskrepans i de modsigelser, som hverdagslivet indeholder. På den måde vil tempoet kunne føre til det Rosa (2014) kalder ‘udmattelse af selvet’, hvor individet føler sig afkoblet fra sine handlinger, sin omverden og i sidste ende sig selv.

En anden deltager kom med følgende kritik: “*Word dokumenter, excelark og powerpoint slides, der bliver godkendt, som man ikke ser igen*” (Bilag 1, s. 1), hvilket kan fortælle noget om, at arbejdsopgaver skal udføres, gerne i et hurtigt tempo, hvorefter produktet er videre i processen. Udsagnet kan vidne om, at vedkommende har et arbejde, hvor der reelt set bliver produceret, men at vedkommende oplever det som en meningsløs handling. Det vidner om, at tempoet bliver det altoverskyggende mål, hvilket kan føre til “*tempo på bekostning af nuance*” (Bilag 1, s. 5). At miste blik for nuancerne, kan tolkes ind i accelerationssamfundet og de tidslige normers krænkelse af “modernitetens kerneløfte om refleksivitet og selvbestemmelse” (Rosa, 2014, s. 89).

Som resultat af accelerationssamfundet, opstår den subjektive oplevelse af, at alting foregår i “*speed*” (Bilag 1, s. 7), som deltagerne betegnede det. De tidslige normer fungerer på et subtilt plan, hvilket resulterer i, at ansvaret for at realisere alt det, livet tilbyder, er op til den enkelte (Rosa, 2014). Det fremgik af deltagernes utopiske udkast, at deres drømme er fokuseret på at skabe mere tid i forskellige sammenhænge, hvilket kan tolkes som et ønske om at ændre på de tidslige normer, som de kritiserer. Men at ændre eller decelerere et højt livs- og arbejdstempo ved at kritisere det, er besværligt, hvis ikke umuligt, når ingen reelt står til ansvar for at ændre det, og det blot er dit eget ansvar at få dit liv til at passe ind i de tidslige normer. Hvis den enkelte samtidig ikke har udviklet sin sociologiske fantasi, kan det være svært at kritisere og ændre på den subjektive oplevelse af tidsmangel og de dertilhørende konsekvenser af fremmedgørelse og meningsløshed.

7.2.3 Præstationskultur (Nynne)

På en af deltagerens post-its står der “*præstationskultur*” (Bilag 1, s. 3). Netop dette begreb vil være dette analyseafsnits omdrejningspunkt, idet begrebet er rammesættende for et tema, der går igen på tværs af deltagerens kritikker. Om præstation skriver Rosa:

“Eftersom det afgørende eller udslagsgivende konkurrenceprincip er *præstation*, er tiden og accelerationens logik direkte indbygget i modernitetens centrale allokationsmodel: præstation er defineret som *ydelse eller arbejder per tidsenhed*, således at hastighedsforøgelsen og tidsbesparelse er direkte forbundet med opnåelse af konkurrencefordele - eller, hvis alle andre gør det samme, fastholdelse af ens hidtidige position” (2014, s. 35).

Ud fra denne betragtning af præstation, er mennesker i konkurrence med hinanden. Dette kommer til udtryk i en deltagers udsagn: “*Konkurrence om hvem der bliver længst*” (Bilag 1, s. 3). Som Rosa (2014) skriver, kan man enten konkurrere og dermed få en fordel eller man kan bevare sin hidtidige position. For at ‘vinde’ i konkurrencen om privilegier, positioner, status og anerkendelse, kan man enten være den, der bliver længst eller man kan som minimum blive lige så længe som de andre, og dermed undgå at ‘tabe’ (Rosa, 2014). Juul (2013) peger på en markedsdiskurs, der dominerer synet på de unge og deres arbejdskrafts markedsværdi, hvilket understøtter deltagerens oplevelse af at være i konkurrence med hinanden om at have en høj markedsværdi.

I tråd med denne konkurrencementalitet, står der på en anden deltagers post-it “*Arbejde = status. At arbejde er vores identitet, vi er noget i kraft af vores arbejde*” (Bilag 1, s. 4). Dette udsagn indikerer en bevidsthed om, hvad allokationsmodellen beskriver, hvor “*vi er noget i kraft af vores arbejde*”. Som deltageren skriver, kan vi gennem arbejde modtage status, hvilket ifølge Rosa (2014) medfører privilegier, anerkendelse og konkurrencefordele. Rosa skriver, at forklaringen findes i “et velkendt fænomen fra kapitalistisk produktion, der passende kunne betegnes som konkurrencesamfundets ‘glidebanefænomen’: kapitalisten kan ikke standse op og hvile sig, stå af ræset og sikre sin position, for han er enten på vej op eller på vej ned” (2014, s. 39). Deltageren formulerer, at vi “*er noget i kraft af vores arbejde*”. Denne aktive form kan indikere, at det kun er når vi arbejder, at vi opretholder vores status og dermed, at man skal være i bevægelse, arbejdende, for at sikre sin position. Et sådant påbud, hvor man indirekte tvinges til at arbejde for at opretholde

sin position, kan forårsage, at den enkelte fremmedgøres fra sine handlinger. På en deltagers post-it står der *“forventede interesselimer”* (Bilag 1, s. 3), hvilket kan være et udtryk for fremmedgørelse over for sine handlinger. I interesselimer kan der ligge en forståelse af noget frivilligt, idet ordet indebærer en ‘interesse’. Men sammensat med ‘forventninger’, opstår et påbud, hvor uskrevne regler, normer eller forventninger gør krav på ens tid, idet man på arbejdet skal aflægge interesselimer, for at bibeholde sin position i konkurrencen. Altså kan det forstås som, at hvis du ikke bruger interesselimer på dit arbejde, vil du være “på vej ned” og miste konkurrencefordele.

På en anden post-it står der: *“Arbejdspres kommer nedad, og goder/fleksibilitet kommer opad”* (Bilag 1, s. 6). Dette udsagn beskriver en katalysator for at præstere og konkurrere, idet man dermed kan sikre sig en bedre position og højere anerkendelse. Denne deltager har på sit arbejde erfaret, at de lavere rangerede, som vedkommende var i starten af sin ansættelse, er udsat for et højt arbejdspress. Omvendt, nu hvor vedkommende er forfremmet, opleves større fleksibilitet og flere goder. Fleksibilitet og goder, der kan forstås som status og anerkendelse, kan være motivation for at præstere. Rosa skriver, at

“på en måde har moderniteten selvfølgelig aldrig indfriet sit løfte: Et umådeligt stort antal mennesker, formentlig hovedparten, har været afskåret fra at føre et autonomt liv på grund af de heteronome arbejdsvilkår. Det gælder efter min mening ikke kun lønarbejdere, men også arbejdsgivere og ledere: de har aldrig kunnet kontrollere spillets regler, men kun lært at vende dem til egen fordel” (2014, s. 91).

Dette citat beskriver en konkurrencelogik, hvor alle er underlagt samme spil, mens nogle kan vende spillets regler til sin fordel. Deltagerens udsagn kan forstås gennem denne konkurrencelogik, hvor nogle gør sig fortjent til mere fleksibilitet ved at ‘spille spillet’ og udstå det høje arbejdspress. Dermed bliver man gennem sin præstation belønnet med goder, der allokeres efter præstation (Rosa, 2014).

At udstå det høje arbejdspress kan for nogle komme med en høj pris. “Det er bemærkelsesværdigt, at fremvæksten af (...) depression og burn-out-syndrom har været mest udtalt i det seneste årti i stort set alle dele af den globaliserede modernitet” (Rosa, 2014, s. 43). Flere af deltagerne har

erfaringer med sygdom, sygemeldinger og stresssymptomer i deres arbejdsliv. En deltager fortalte i kritikfasens erfaringsrunde om en periode, hvor vedkommende oplevede stor belastning. Denne note er nedskrevet af os, mens der blev fortalt: "*Ærlighed om mental belastning overfor chef. Opgaverne kom stadig ind. Resulterede i sygemelding*" (Bilag 1, s. 7). Denne deltager erfarede, at præstationspresset fortsatte på trods af, at vedkommende gav udtryk for mental belastning, hvilket forstås som "individuelle reaktioner på et for belastende accelerationspres" (Rosa, 2014, s. 43). Netop det belastende accelerationspres kan ses gennem måden "*opgaverne stadig kommer ind*", hvilket vidner om et tempo og en præstationskultur, hvor den mentale grænse, der i dette tilfælde bliver eksplicit italesat, ikke respekteres. En anden deltager beskrev i samme erfaringsrunde en "*kropslig stressreaktion for første gang. Selv at anerkende ens værdi*" (Bilag 1, s. 8). Deltageren fortalte, at vedkommendes værdi som menneske ikke blev anerkendt, og erfarede, på baggrund af sin stressreaktion, at man skulle starte med at anerkende sin egen værdi. Dette udsagn ligger i tråd med Niensens m.fl. (2022) pointe om unges individuelle psykosociale trivsel i starten af arbejdslivet, hvor evaluering og vurdering af en selv er med til at skabe et pres på den unges forventninger til sig selv og sine præstationer.

For andre deltagere, var konsekvensen ved det høje arbejdspress ikke sygdom, men en skamfølelse over ikke at kunne præstere. En deltager delte: "*Krav til personen der ansættes "elsker travlhed" - skamfølelse over manglende motivation*" (Bilag 1 s. 6). At deltageren deler denne kritik kan ses som et paradoks, idet vedkommende dermed vender kritikken udad, men samtidig fremhæver en subjektiv erfaring af skam, der peger indad. Skam er en stærk følelse, der kan bruges som en form for social kontrol, og Rosa skriver, at "når alt kommer til alt, føler vi os skyldige, fordi vi ikke har levet op til forventningerne" (2014, s. 87). Denne følelse af skyld indikerer et samfund, hvor ansvaret i høj grad lægges på individet, der skal leve op til forventninger såsom 'at elske travlhed'. En anden deltager skrev på sin post-it: "*Utilstrækkelig: Oplevelsen af ikke at være sådan en type som nogen vil ansætte*" (Bilag 1, s. 3). Dette udsagn vidner om samme paradoks, idet utilstrækkelighedsfølelsen også er en følelse, der peger på individet. Utilstrækkelighed vidner om en deltager, der oplever, at det er noget ved vedkommende, der gør én uegnet eller ufortjent til en ansættelse. Både utilstrækkelighed og skam er følelser, der kan relateres til de to deltageres livssituation, idet de står udenfor arbejdsmarkedet. Denne eksklusion kan i sig selv avle disse følelser, idet man står uden for 'konkurrencen', og dermed uden mulighed for at præstere inden

for modernitetens allokatonsmodel. Selvom deltagerne samlet set er præget af erfaringer med acceleration, står disse to deltagere med en anden erfaring, hvor “de ekskluderede er ramt af ekstrem ‘deceleration’ i form af (langvarig) arbejdsløshed” (Rosa, 2014, s. 43). Denne deceleration giver mulighed for, at man får tid til refleksion. En deltager, der for nyligt oplevede arbejdsløshed, fortalte i erfaringsrunden, at “*arbejdsløshed giver tid til at tænke*” (Bilag 1, s. 8). Denne beretning vidner om en erfaring med, at arbejde *ikke* giver tid til at tænke. I et arbejdsliv, hvor der ikke er “*tid til at tænke*”, kan man fremmedgøres fra sine handlinger, idet der ikke er tid til at overveje, hvad man ‘rigtigt’ ønsker. Ligeledes beskriver Nielsen og Nielsen (2015), at mennesket er begrænset af en hverdagshorisont, hvor en realitetsmagt bestemmer mulighedsrummet. Denne hverdagshorisont udgøres ofte af ens arbejde, hvor accelerationssamfundet presser folk til at arbejde hårdt og længe. Dette gør, at tiden og overskuddet til “*at tænke*” er begrænset. Dermed kan en periode uden arbejde skabe rum for, at man kan tænke over, hvad man ‘rigtigt’ vil.

7.2.4 Meningsløshed (Nynne)

På en post-it, står der: “*Jeg vil ikke bruge min tid og energi på at vokse andres drømme i udbytte af en lønseddel. Meningsløst*” (Bilag 1, s. 2). Dette udsagn peger på en oplevelse af, at ens “*tid og energi*” er mere værd end en lønseddel, idet udbyttet synes meningsløst for deltageren, hvilket ligger i tråd med Formica & Sfodera og Kuzior (2022; 2022), der peger på en yngre generation, der oplever meningsløshed ved at arbejde. På en anden post-it, er kritikken: “*At det skal være sværere at vælge at være selvstændig*” (Bilag 1, s. 2). Deltagerens arbejdshistorik er, at vedkommende har arbejdet i to år i en startup virksomhed. Dette arbejde har vedkommende for nylig sagt op for at skabe sit eget, der er i tråd med deltagerens værdier. Denne tendens til, at unge i højere grad søger en overensstemmelse mellem deres værdier og deres arbejdes værdier, bekræftes i litteraturstudiet, hvor der peges på, at der er større risiko for, at unge enten vil disengagere sig i arbejdet eller slet ikke være i det, hvis ikke værdierne stemmer overens (Formica & Sfodera, 2022). Netop dette er deltagerens erfaring et eksempel på, idet vedkommende fandt det meningsløst at fortsætte i et arbejde, hvor det eneste udbytte var en lønseddel. Samtidig kan deltagerens kritik tolkes som et udtryk for fremmedgørelse, idet “de sociale betingelser [i] stigende grad undergraver deres mulighed for at forfølge eller realisere denne forestilling i praksis” (Rosa, 2014, s. 94). Udsagnet kan ses som en oplevelse af fremmedgørelse, idet deltageren har ønsker vedkommende gerne vil realisere, men der er betingelser, der undergraver denne realisering. Rosa

beskriver, hvordan acceleration og konkurrence gør det svært at hellige sig sine “individuelle livsplaner, drømme, værdier og mål” (2014, s. 91). Udsagnet indikerer en modsatrettethed, idet deltageren faktisk ved, hvad vedkommende ‘rigtigt’ vil, men oplever sociale betingelser, der gør det svært at forfølge sine individuelle livsplaner, drømme og mål. Anderledes er det for andre deltagere, der ikke på samme måde udtrykker, hvad de ‘rigtigt’ vil.

På to kritik post-its, står der henholdsvis: “*Magtesløshed - følelsen af ikke at have indflydelse over mit liv*” og “*at andre bestemmer over min tid*” (Bilag 1, s. 2-3). Udsagnene kan tolkes som en følelse af ikke at have autonomi. Ifølge Rosa, kan “forestillingen om autonomi (...) kun bevares, hvis de socialt konstruerede livsbetingelser kan forstås som et resultat af et demokratisk selvstyre” (2014, s. 90). Dermed kommer autonomi netop af, at den enkelte har en oplevelse af at have indflydelse. Det ene udsagn starter med “*magtesløshed*”, hvilket understreger deltagerens manglende tro på at have indflydelse på sit eget liv. Således kan udsagnet ses som et udtryk for, at den sociale acceleration ikke opleves som frigørende, men som et undertvingende pres (Rosa, 2014). Begge udsagn kan ligeledes læses ind i Rosas (2014) forståelse af fremmedgørelse. Deltagerne kan i princippet ‘vælge’ at gøre noget andet og alligevel har de en følelse af, at det er uden for deres indflydelse. Deltagernes livsførelse er ikke påtvunget af ydre faktorer eller aktører, men ud fra udsagnene, synes det tydeligt, at der er en diskrepans mellem, hvad deres liv består af, og hvad de ønsker, at deres liv skal bestå af, hvorfor oplevelsen af fremmedgørelse kan opstå. Begge deltagere er ikke ‘påtvunget’ at bruge deres tid, som de gør nu, men alligevel kan det tolkes, at de oplever “et undertvingende pres” (Rosa, 2014, s. 92), der gør, at de ikke finder deres ønsker realiserbare.

Som beskrevet, kan menneskers utopiske forestillingsevne være beslaglagt, hvilket korresponderer med fremmedgørelsesbegrebet, hvori menneskers begrænsning i at realisere det, de ‘rigtigt’ vil, er indlejret (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007; Rosa, 2014). En deltager stiller sig dog kritisk overfor idéen om, at man kan vide, hvad man ‘rigtigt’ vil, med denne kritik: “*Du forventes at have valgt den rigtige karrierevej når du er 18, uden reel livserfaring*” (Bilag 1, s. 3). Dette udsagn kan ses som udtryk for, at det er livserfaring, der giver en mulighed for at vide, hvad man vil. Ud fra denne betragtning, kan det virke som om, at unge uundgåeligt vil have en oplevelse af fremmedgørelse, idet de endnu ikke har den livserfaring, som gør, at de kan vide, hvad de vil. Dette kan dog

besværliggøre muligheden for at finde ud af, hvad man 'rigtigt' vil, idet erfaring skal bearbejdes for, at man kan få indsigt i beslaglæggende strukturer, der med erkendelse kan skabe rum for utopisk tænkning (K. A. Nielsen & Nielsen, 2007). Disse svære betingelser for social læring kan dermed skabe fremmedgørelse hos deltagerne.

Ifølge Rosa, kan "autonomi forstås som et løfte om at kunne definere det gode livs mål, værdier, paradigmer og praksisser i videst muligt omfang uafhængigt af ydre pres og begrænsninger" (2014, s. 92). På en post-it står der: "*Løbende livsblindhed. (Stress gør, at man ikke reflekterer)*" (Bilag 1, s. 2). "*Løbende livsblindhed*" kan vidne om det, der begrænser én i at definere det gode livs mål og være forårsaget af, at det postfordistiske samfund ser lønarbejde som middel til at opnå målet om selvrealisering (M. L. Nielsen et al., 2022). At realisere sig selv kan ses som at finde "*sin egen rette vej*" (Bilag 1, s. 8), og dermed skabes der et pres på at kunne definere det gode livs mål for at kunne forfølge dette og udleve sin drøm. I den postfordistiske arbejdetik er det målet at blive til et succesfuldt arbejdssubjekt, som er personligt og autentisk investeret i sit arbejde (M. L. Nielsen et al., 2022).

Udsagnene omhandler samlet om livsblindhed, uoverskuelighed, manglende indflydelse, forventninger til karrierevej og magtesløshed. Dette peger på, at flere af deltagerne ikke oplever, at de er "personligt og autentisk investeret" i deres arbejde, men at de samtidig enten ikke nødvendigvis ved, hvad de vil eller oplever, at der ikke er mulighed for at realisere de individuelle planer, drømme og mål, de har. Deltagernes manglende autonomi kan være med til at skabe en oplevelse af fremmedgørelse, idet de ikke føler sig forbundet til det, de laver. På to post-its står der henholdsvis: "*Arbejde for arbejdets skyld*" og "*uoverskueligt, at jeg skal arbejde i denne grad resten af mit liv*" (Bilag 1, s. 2-3). Disse kritikker korresponderer med Rosas etiske samfundskritik, der omhandler muligheden for lykke og dermed kritiserer de betingelser, der "systematisk undergraver realiseringen af det gode liv" (2014, s. 78). Udsagnene kan ses som et udtryk for, at deltagerne realiserer af det gode liv undergraves, idet arbejdet står i vejen for, at de kan gøre mere af det, de vil. I litteraturstudiet peges på en generation, hvor flere enten gennem en mentalitetsændring eller en opsigelse forsøger at skabe mere mening i deres liv (Formica & Sfodera, 2022; Kuzior et al., 2022). Disse tendenser kan netop ses som en kritik af den postfordistiske arbejdetik, og som et opgør med at "*arbejde = ens identitet*" (Bilag 1, s. 4). Samtidig er dette opgør udfordret. En anden kritik lød: "*Ofte fornuft over aktivisme*" (Bilag 1, s.

3). Dette udsagn kan vidne om, at en mentalitetsændring eller en opsigelse, ikke er muligt for alle, da det kan ses som 'ufornuftigt' i et samfund, hvor "incitamentet til at arbejde ikke alene udspringer af materiel nødvendighed, men snarere handler om at bevise sit værd som menneske" (M. L. Nielsen et al., 2022, s. 194).

7.2.5 Delkonklusion (Fælles)

I denne delkonklusion vil vi besvare spørgsmålet: *Hvordan kobler deltagernes erfaringer sig til samfundsmæssige problemstillinger?*

Samlet set har de fire tematikker bidraget til at forstå, hvordan deltagernes erfaringer kan ses i lyset af samfundsmæssige problemstillinger. Ud fra deltagernes kritikudsagn ser vi, at de kapitalistiske logikker er indlejret i samfundsstrukturene og dermed den enkeltes hverdagsliv, og at det udfordrer den enkeltes mulighed for selvrealisering, autonomi og meningsfuldhed. I analysen fandt vi, at kapitalismen skaber prekære positioner, hvor den enkeltes værdi er betinget af en konkurrencelogik, og hvor man bliver vurderet ud fra ens præstation. Ud fra deltagernes kritikudsagn kan vi se, at det at være positioneret som en, der arbejder, er kilde til identitet, anerkendelse og status, hvor man er noget i kraft af sit arbejde. Dog følger der med denne position et arbejds- og præstationspres, for at opnå de konkurrencefordele, der skal sikre ens position i samfundet. Dette arbejds-pres indebærer blandt andet, at opgaver skal udføres i et højt tempo, som kan resultere i en subjektiv oplevelse af tidsmangel og at alting foregår i "*speed*", som relaterer sig til de samfundsmæssige problemstillinger, der ses i lyset af accelerationssamfundet. Yderligere fandt vi, at krav om konkurrence skaber et pres for at undgå tab af muligheder, hvilket gør, at den enkelte ikke har en oplevelse af at kunne standse op og tænke sig om. I en position udenfor arbejdsmarkedet, viser deltagernes udsagn, at følelser som skam og utilstrækkelighed fylder. I udsagnene ser vi også udtryk for en magtesløshed overfor, at andre bestemmer over deltagernes tid og liv, hvilket vidner om manglende autonomi. Det kan bidrage til en oplevelse af meningsløshed, hvilket afspejler sig i deltagernes udsagn, hvor der ses en diskrepans mellem, hvad deres liv består af, og hvad de ønsker, at deres liv skal bestå af. Tempoet bliver altså det primære mål i samfundet, mens refleksivitet og selvbestemmelse for den enkelte nedprioriteres. Ud fra deltagernes udsagn, og koblingen til de samfundsmæssige problemstillinger, ser vi alt i alt, at både kapitalisme, acceleration og præstationskultur kan give deltagerne en følelse af meningsløshed og fremmedgørelse over for sine handlinger, verden og sig selv.

Kapitel 8 - Diskussion (Nynne)

I dette kapitel vil vi etablere en diskussion, der søger at besvare specialets tredje arbejdsspørgsmål: *Hvordan kan anti-arbejde forstås som en social bevægelse, og hvilke forandringsperspektiver er der i den moderne arbejdskamp?* Dette vil vi gøre med afsæt i den britiske sociolog David Fraynes kapitel “From Escapism to Autonomy” i hans bog “The Refusal of Work” (2015) og tyske politolog Peter Seyferths “Anti-work. A Stab in the Heart of Capitalism” (2019), samt den amerikanske anarkist Bob Blacks essay “The Abolition of Work” (1991). Derudover vil vi inddrage professor Silas Harrebyes kapitel “Den sociale interventions aktivistiske traditioner og politiske dimensioner” (2019). Slutteligt vil vi diskutere ud fra perspektiver i et interview i Information med Axel Honneth (Lykkeberg, 2023).

8.1 Kamp eller flugt?

Vi vil som udgangspunkt for denne diskussion introducere David Fraynes (2015) begreb om *eskapisme*, der omhandler menneskets måde at håndtere sin hverdag i en arbejdsfokuseret verden. Frayne beskriver, hvordan emotionelt krævende arbejdspladser gør, at kynisme er en udbredt form for eskapisme, der fremkommer “when opportunities to genuinely change the system seem to be beyond us, cynicism represents a last-ditch attempt to create a free space in which we can feel less confined by work demands” (2015, s. 212). Quiet Quitting (QQ) kan ses som eskapisme, da det er det enkelte menneskes håndtering af en arbejdssituation, der opleves som meningsløs eller låst. QQ kan betragtes som selvbedrag, idet “cynical employees are given (and give themselves) the impression that they are autonomous agents, but they still practice the corporate rituals” (Frayne, 2015, s. 213). Selvom QQ kan give den enkelte et mentalt frirum, er denne form for modstand ifølge Frayne “an act of resistance that provides an illusion of empowerment, whilst ultimately leaving the world unchanged” (2015, s. 214). Seyferth argumenterer for *absenteeism* [fravær] som en måde at håndtere hverdagen, hvor “taking a sickie, workers express their preference for less hours of work” (2019, s. 378). Således har Seyferth (2019) et andet blik på menneskers håndtering af hverdagen, hvor der i højere grad lægges vægt på, at mennesker *tilvælger* “less hours of work” frem for Fraynes (2015) udlægning, hvor eskapisme omhandler et *fravalg* af arbejdets pres gennem forskellige former for eskapisme. Om det kaldes *eskapisme* eller *absenteeism* ændrer dog ikke ved, at det er et individualiseret opgør, hvortil Honneth argumenterer for, at “vi skal gøre op med den

individualistiske opfattelse af frihed og selvbestemmelse og genskabe alt det, der forbinder os. Det er min bestræbelse på at nå frem til et nyt 'vi', arbejdsstyrkens 'vi'" (Lykkeberg, 2023).

Hvordan denne bestræbelse skal tage form er der midlertidig uenighed om. Frayne argumenterer for, at vi skal "ask ourselves whether the escape routes conventionally offered and sanctioned by capitalism represent an authentic form of liberation, or whether they only serve to reinforce our tolerance of the toxic situations from which we seek escape" (2015, s. 214). Omvendt argumenterer Seyferth for, at "individualized resistance like absenteeism (...) can be used by workers in many circumstances. (...), absenteeism is an obvious and commonplace tactic of class struggle that opens the door for anti-work action" (Seyferth, 2019, s. 378). Dermed opstilles der forskellige bud på, hvordan henholdsvis eskapisme og absenteeism som modstandsformer kan åbne op for, at vi genskaber arbejdsstyrkens 'vi'. Frayne (2015) mener, at modstandsformen fører til en øget tolerance over for kapitalismens undertrykkelse, hvorimod Seyferth (2019) mener, at det er et taktisk sted at påbegynde den moderne arbejdskamp.

The Great Resignation (TGR) kan ligeledes ses både som et udtryk for absenteeism og som et udtryk for eskapisme, idet mennesker reelt forlader arbejdsmarkedet. Seyferth skriver, at "today, you do not want a job because you like the job – you want it because joblessness is made highly inimical to good life. And nonetheless, people flee work in astonishing numbers" (2019, s. 378). For de fleste er TGR dog kun muligt periodisk, hvis overhovedet og "when the periodic sense of dissatisfaction swells within, most of us resort to a more familiar set of escape strategies" (Frayne, 2015, s. 211). På trods af forskellige perspektiver, peger både Frayne (2015) og Seyferth (2019) på, at der skal skabes en bevægelse, der kan kæmpe for "a liberty to choose a different way of life, to participate democratically in the creation of genuine social alternatives, or to protest against the fact that we are being forced to sell our lives simply in order to live" (Frayne, 2015, s. 215). Som potentiel bevægelse omtaler Seyferth (2019) en anti-arbejdsbevægelse med det forbehold, at den ikke er realiseret endnu med revolutionære konsekvenser. Dermed stiller han spørgsmålstegn ved bevægelsens forandringsperspektiv.

8.2 En social bevægelse?

Ifølge Harrebye består en social bevægelse af mennesker, der "deler en kollektiv identitet, der bygger på social solidaritet og en fælles forståelse af bestemte udfordringer. Deres kritiske og/eller konstruktive idéer og praksisser skal opretholdes over en vis tid for, at der er tale om en egentlig

bevægelse” (2019, s. 239). Kriterierne for en social bevægelse udfordrer den anti-arbejde som bevægelse, idet der i højere grad er tale om et individualiseret opgør, hvori den sociale solidaritet er svækket, da ikke alle har mulighed for at trække sig fra arbejdsmarkedet. Til gengæld deler mange mennesker de samme lønarbejdserfaringer, der er med til at skabe en fælles forståelse af udfordringerne. Frayne skriver “those who resist work, however we might choose to define them, have no overall mission, no public voice, and no real unity beyond their common set of experiences” (2015, s. 227). I fald at der er “no real unity”, udfordrer det, hvorvidt man kan sige, at bevægelsen har “praksisser, der skal opretholdes over en vis tid”. Idet anti-arbejde som bevægelse ikke er organiseret, er der ingen ritualer, møder, strejker eller andet, der konstituerer en praksis. Alligevel har kritikken været opretholdt over en vis tid, og noget er i *bevægelse*. Black skrev essayet “The Abolition of Work” i 1991, hvori han agiterede for en radikal omvæltning af samfundet. I 1932 udkom tidligere Nobelprisvinder Bertrand Russell med essayet “Hyldest til lediggang”, der kritiserer arbejdets centrale plads i samfundet (Russell, 2016). Socialfilosof André Gorz istemmer også kritikken:

“Gorz’s criticism points not only a hollow lifestyle, but to a profoundly political struggle for power because ‘the unfettered power capital has assumed over labor, society and everyone’s lives depends precisely on “work” – not the work you do, but the work you are made to do – retaining its centrality in everyone’s lives and minds’. So, capitalism has an ideological hold on people’s minds by refusing income from activities that are not ordered and paid for by others, and thereby persuading people of the ‘*imperative need to work*’” (Seyferth, 2019, s. 380).

Disse udgør blot en del af de aktivister, anarkister, marxister, akademikere og utopister, der har kritiseret arbejdet som institution gennem tiden. Fraynes (2015) pointe om “those who resist work have no public voice” kan dermed betvivles. Ligeledes kan kritikken ses som en fælles praksis, der går langt tilbage, hvilket indikerer, at der ud fra dette aspekt er tale om en social bevægelse. Dog betoner Frayne vigtigheden af utopisk tænkning, hvortil han skriver, at “crisis alone is not enough to bring about genuine social change. No matter how much crises escalate, positive changes cannot occur unless we as a society remain open to the idea that an alternative might actually be possible” (2015, s. 235). Kritikken af lønarbejde og kapitalisme kan dog ikke udgøre

grundlag for et forandringsperspektiv alene, og kan dermed ikke isoleret ses som en aktivistisk praksis. Til forandring kræves utopisk tænkning, der skal være med til at forme vores fremtidige samfund, hvilket Black (1991) mener skal gøres kollektivt. For Black betyder utopisk tænkning: “The reinvention of daily life means marching off the edge of our maps” (1991, s. 10). Således er der blandt de forskellige perspektiver enighed om, at kampen skal tages kollektivt gennem “social critique and collective political action” (Frayne, 2015, s. 217) og “massive support networks and connections” (Seyferth, 2019, s. 386).

8.3 Stat eller anarki?

Hvordan den moderne arbejdskamp skal gribes an, er der imidlertid forskellige bud på. Seyferth (2019) fremlægger to forandringsperspektiver i form af et marxistisk perspektiv og et anarkistisk perspektiv. Selvom marxister og anarkister har arbejdskampen til fælles, har de forskellige metoder og utopier. Anarkisme og marxisme deler en kritik af det kapitalistiske samfund, hvor lønarbejdet spiller en dominerende rolle (Seyferth, 2019). Anarkismen kan dog blive opfattet som mere radikal end marxismen, idet den dels gør brug af militante metoder, og dels har ønsker som: ”Creating a new way of life based on play: In other words, a lucid revolution. By play I mean also festivity, creativity, conviviality, commensality, and maybe even art” (Black, 1991, s. 1) og et ønske om at “abolish work and replace it, insofar as it serves useful purposes, with a multitude of new kinds of free activities” (Black, 1991, s. 7). Den anarkistiske utopi kan opfattes som radikal, idet den differentierer sig fra det nutidige samfund på et helt grundlæggende plan. Gorz argumenterer dog for, at “the neo-liberal order has already abolished work on a massive scale, but in the way that it’s exploitative and dominating, forcing everyone to fight each other for vanishing employment” (Seyferth, 2019, s. 379). Dette lægger op til, at der allerede hersker en form for anarki i vores nutidige samfund. Hvis alle ‘kæmper mod hinanden’ i kampen for ansættelse, er det ikke væsensforskelligt fra nogle af de tilstande, der beskrives i en anarkistisk revolution. Således kan der stilles spørgsmålstejn ved, hvad der normaliseres, og hvad der opfattes som radikalt: “If others would point out the unrealistic nature of utopian thinking, the critic should retort by pointing out that our notions of what is realistic are socially structured, as well as the deluded nature of believing that things could comfortably go on as they are” (Frayne, 2015, s. 236).

Dog skal der skelnes mellem den anarkistiske metode og den anarkistiske grundtanke. I en anarkistisk revolution er “(...) even self-managed co-ops too peaceful and impotent and therefore not revolutionary enough. So we see that work cannot be abolished progressively: we need to approach the problem in a destructive manner (...) two strategies: sabotage and bank robbery” (Seyferth, 2019, s. 385). Anarkisterne har en mistro til staten, der ikke ses som en del af løsningen på problemet, nærmere som problemet, og de ser arbejdskampen som en antikapitalistisk og en anti-statskamp (Seyferth, 2019). Black skriver, at “state control of the economy is no solution (...). Deregulation, currently fashionable, won’t help and will probably hurt” (Black, 1991, s. 7), og betoner dermed statens rolle i den anarkistiske revolution som skadelig. Revolutionens mål er ‘the lucid life’, der er “totally incompatibly with existing reality” (Black, 1991, s. 1), hvorfor revolutionens forandringsperspektiv består af en decideret samfundsomvæltning.

Anderledes ser det ud fra et marxistisk perspektiv, hvor det ultimativt er staten, der skal ansvarliggøres i arbejdskampen (Seyferth, 2019). Denne ansvarliggørelse kan ske gennem borgerløn, der giver mennesker mulighed for at afvise arbejde, og dermed afvise de inhumane arbejdsvilkår (Seyferth, 2019). Marxister ønsker at skabe forandring ved at “change hegemonic public opinion through theoretical leadership”, hvorimod anarkisterne “rely on the direct actions of individuals and small groups to build networks among themselves without ossifying into formal organizations” (Seyferth, 2019, s. 387). Som eksempel på et marxistisk initiativ, findes den danske forening BIEN, som er en del af den internationale borgerlønsbevægelse (Christensen, 2023). Foreningen har til formål “at udbrede kendskabet til borgerlønsidéen og derigennem skabe debat og tilslutning til tanken” (Christensen, 2023). Idet den marxistiske metode er at skabe forandring gennem teoretisk lederskab, er BIEN et eksempel på, hvordan dette ønske om forandring er udfordret:

“Vi er fortsat en lille tværpolitisk græsrodsbevægelse med mellem 100 og 200 medlemmer, som da vi startede. Vi er ikke blevet en stor folkebevægelse, som nogle drømte om, og vores idéer er ikke for alvor slået igennem i det politiske liv. (...) Det er på en måde, som om intet rigtig har flyttet sig, tiden har stået stille” (Christensen, 2023).

Med BIEN som eksempel, kan der stilles spørgsmål ved, hvorvidt den marxistiske vej fører til en mindre arbejdscentreret verden. Gorz, der er inspireret af marxismen, ønsker en “post-work

world that is not a world of idleness; rather it is a world in which people are no longer bound to their jobs, but free to create their own lives” (Seyferth, 2019, s. 380–381). Realiseringen af dette kræver dog mere end BIENs aktiviteter, der indebærer “forskellige pjecer og flyers til uddeling, (...) møder på biblioteker og højskoler, og nogle af bestyrelsens medlemmer er i en periode taget på agitationsturne med campingvogn” (Christensen, 2023). Dermed er den marxistiske arbejdskamp en mulig, men lang kamp set i lyset af BIENs status, der lyder: “Når man ser på den diagnose og strategi og den målsætning, der blev fremlagt i 2000, da foreningen startede og sammenligner med situationen i dag, er der tilsyneladende ikke sket så meget” (Christensen, 2023).

Den anarkistiske revolution har blandt andet internationale aktører som CrimethInc, der er “a rebel alliance - a secret society pledged to the propagation of crimethink” (CrimethInc, 2023). Anarkister, som CrimethInc, “decries alienation while deeming Marxist ideas useless and criticising the unions for their participation in business decisions, whereby they abandon more militant activism and essentially pursue ‘complete social pacification’” (Seyferth, 2019, s. 385). Om kapitalismekritikken, skriver Honneth: “Jeg har en reservation over for de teorier, som siger, at alt ondt kommer fra kapitalismen, og løsningen er at afskaffe den, fordi jeg synes, det er analytisk forkert – der er jo hele tiden frigørelseskampe, der ikke er dikteret af kapitalisme” (Lykkeberg, 2023). Dermed stiller Honneth sig i opposition til marxisterne og anarkisternes ensporede kapitalismekritik, der af ham ses som “analytisk forkert”.

Honneth sammenligner den moderne arbejdskamp med 1960’erne, hvor der nærmest var daglige strejker (Lykkeberg, 2023). “Der var i Tyskland kæmpe bevægelser, som krævede en menneskeliggørelse af arbejdslivet (...). Selve temaet var helt centralt. Der var i disse bevægelser en forståelse af, at indretningen af arbejdslivet havde betydning for borgernes politiske frihed” (Lykkeberg, 2023). Den organisering, Honneth refererer til, er sværere at finde eksempler på i dag, hvor vi i højere grad ser eksempler på individualiserede modstandshandlinger som QQ og TGR. Anarkistisk Føderation i Danmark (2001) skriver på deres hjemmeside, at “politisk deltagelse eksisterer som et ideal. Grundige undersøgelser viser, at den ikke er en realitet. I Danmark (...) er politisk passivitet det normale. Omkring 4% af vælgerne deltager i partiarbejdet, valgkampagner, politiske aktioner og lignende aktiviteter” (Anarkistisk Føderation, 2001). Således synes det selvmodsigende, at anarkisternes metode afhænger af individuel handleevne og

organisering, når de selv peger på, at den politiske deltagelse er begrænset. På Solidaritet.dk, der er et demokratisk og socialistisk medie, udnævner tidligere Folketingsmedlem Uffe Elbæk sig selv som solidarisk anarkist, og skriver “med alt dét, der lige nu sker i verden – både herhjemme og ude i den store verden – er tiden måske endelig moden til en 2020-udgave af anarkismen” (Elbæk, 2020). Selvom Anarkistisk Føderation ikke har opdateret deres hjemmeside siden 2001, er forandringsperspektivet i den anarkistiske tanke stadig i live i det politiske Danmark. Hvorvidt der vil komme en anarkistisk opblomstring, kan dog betvivles med tal, der viser, at danskerne over de sidste tyve år har større og større tilslutning til velfærdsstaten. Således viser en undersøgelse fra Århus Universitet, at 68% af danskerne foretrækker forbedringer af den offentlige service, hvorimod 32%, foretrækker lavere skatter (Stubager et al., 2016, s. 34). Dette kommer på baggrund af en udvikling, hvor de to præferencer i 2001 lå nogenlunde lige (Stubager et al., 2016, s. 34), hvorfor befolkningen kan siges at bevæge sig holdningsmæssigt væk fra den anarkistiske samfundside.

8.4 En tredje mulighed?

I det foregående afsnit har vi diskuteret perspektiverne i anarkismen og marxismen, idet det er to af de bevægelser, der ideologisk og historisk har kæmpet en demokratisk arbejdskamp. Dog ses der tendenser til, at mennesker i dag ikke organiserer sig i det omfang, der lægges op til både i den marxistiske og i den anarkistiske bevægelse. Derfor stilles der nye krav til en moderne arbejdskamp, der skal mobilisere på en ny eller alternativ måde. Frayne (2015) har studeret en gruppe af mennesker, der på forskellige måder har taget signifikante skridt til at reducere deres arbejdstid eller har opsagt deres arbejde. Om disse mennesker bemærker Frayne: “(...) the relative ‘ordinariness’ of the people I met. I use the word ‘ordinary’ with caution here. What I mean to stress is that these people were not ideologically committed activists or members of a coherent social movement” (2015, s. 7). Disse mennesker kan dermed betragtes som anti-arbejdere, men uden at være organiseret eller se sig selv som aktivister. Det samme kan overordnet siges om vores deltagergruppe. Tilfælles var en lyst til at arbejde mindre, og skabe mere rum til andre aktiviteter, hvilket forenede dem i en interesse for anti-arbejde. Samtidig var de en gruppe af det Frayne (2015) omtaler som ‘ordinary’, der ikke var en del af aktivistiske netværk eller identificerede sig ideologisk med hverken anarkisme eller marxisme. Både Fraynes (2015) og vores erfaringer peger dermed på, at der er grundlag for en mobilisering af ‘almindelige’ mennesker. Det kræver dog

solidaritet at gå fra individualiseret modstand og handling i eget (arbejds)liv til en kollektiv forandring.

“In the context of today’s work-centred society, it is fair to say that any substantial resistance to work will likely remain the preserve of the brave, the determined, people with a contingent source of income (...). (...) the question we must ask is whether and how society can be organized so that *everybody* can benefit from the time saved by capitalism’s productive development” (Frayne, 2015, s. 217).

Hermed peges på en skævvridning i, hvem der har mulighed for at handle på den erfaringsbaserede arbejdskritik. Dette kan ultimativt udfordre, hvorvidt den moderne arbejdskamp kan ses som en social bevægelse, da Harrebye (2019) påpeger, at der skal være social solidaritet for, at der kan være tale om en bevægelse. Dog er det relevant at revurdere, hvorvidt Harrebyes (2019) definition er eksklusivt dækkende for, hvad der definerer en social bevægelse i dag. På det sociale medie Reddit samles anti-arbejdere i millioental på siden R/Antiwork, der ifølge en moderator får hundredvis af opslag dagligt og tusindvis af kommentarer (O’Connor, 2022). Siden er til for at: “Start a conversation, to problematize work as we know it today”, hvor anti-arbejderne er samlet imod: “Jobs as they are structured under capitalism and the state” (O’Connor, 2022). Således kan det online forum ses som et solidarisk netværk, der giver råd, arrangerer og støtter strejker, deler historier om opsigelser med mere. En sådan organisering relaterer sig til *connective action*, der er en ny organiseringsform, der bevæger sig væk fra en primært kollektiv orienteret handling (Harrebye, 2019). Et eksempel på en nyere bevægelse, der er relateret til connective action er #MeToo-bevægelsen, der via sociale medier har mobiliseret mennesker globalt i et opråb mod krænkelser (Harrebye, 2019). Ud fra dette kan anti-arbejde netop ses som en social bevægelse, idet de blot organiserer sig anderledes end, hvad vi klassisk ser, at bevægelser gør. Anti-arbejdes tilslutning både fra ‘almindelige’ mennesker, og fra marxister og anarkister bekræfter, at “a change in mentality has already taken place, but what is cruelly lacking is a public translation of its meaning and its latent radicalism” (Frayne, 2015, s. 227). Erkendelsen af anti-arbejdes radikalitet kan være med til at omforme samfundet. Som moderne arbejdskamp er anti-arbejde markant mere omvæltende end eksempelvis fagforeningernes kamp for bedre løn eller bedre vilkår *på*

arbejdspladsen, da anti-arbejde er en kamp *om* arbejdet som dominerende institution i vores samfund. Seyferth skriver:

“Anti-work is radical because it aims at the *radix*, the root of exploitation and domination in capitalism. This is what differentiates anti-work from industrial action: it is not just a fight for better exploitation (higher wages for the workers) and for a more humane domination (safer workplaces and friendlier bosses), but for the abolition of work as such” (Seyferth, 2019, s. 388).

Med dette blik på den moderne arbejdskamp, kan det siges, at anti-arbejde både er en politisk og en kulturel kamp (Seyferth, 2019). Den politiske kamp omhandler, hvordan samfundet strukturelt er indrettet, og implicerer blandt andet, hvor meget arbejde skal fylde, lønarbejdets betydning i samfundet, hvordan mennesker understøttes af staten, om der i det hele taget skal være en stat. Den kulturelle kamp er i højere grad en mentalitetsændring, der skal understøtte, at mennesker kan begynde at skabe nye ønsker og praksisser. Den kulturelle kamp er i gang, idet flere og flere ønsker forandring, men der er fortsat uudnyttet potentiale i den utopiske tænkning, der skal være med til at åbne op for menneskers håb og drømme. Ifølge Frayne, er

“the point of utopian thinking to remind us that there are always ways of doing things differently; it prompts us to assemble something new out of a crisis instead of seeking ever more absurd ways of accommodating social problems within the present system” (Frayne, 2015, s. 235).

I den moderne arbejdskamp er der en massiv kritik af lønarbejdet, der både er historisk, ideologisk og erfaringsbaseret. Denne kritik skal sameksistere med utopisk tænkning, der kan være med til at skabe menneskers drømme og fordre en kollektiv handleevne, der samlet kan understøtte en moderne arbejdskamps forandringsperspektiv. Fra Fraynes perspektiv, kræves der ikke en “instant, top-down change in policy, but a more gradual process of collective exploration and open debate” (2015, s. 222). Hvis dette synes vagt, kan man i stedet lytte til Blacks anarkistiske opfordring: “Workers of the world... relax!” (1991, s. 11).

Kapitel 9 - Konklusion (Fælles)

I dette kapitel vil vi præsentere speciallets samlede konklusion. Med udgangspunkt i vores analyse og diskussion, ønsker vi at besvare problemformuleringen: *Hvordan kan rum til erfaringsbaseret arbejdskritik fordre en social læringsproces, og hvilken betydning har utopisk tænkning i realiseringen af en moderne arbejdskamp?*

I analysen fandt vi, at deltageres sociale læringsproces både fordres og udfordres af rummet, der skabes, samt at deres erfaringer relaterer sig til samfundsmæssige problemstillinger forårsaget af kapitalisme, acceleration og præstationskultur. Deltageres mulighed for at udtrykke deres erfaringsbaserede arbejdskritik er muliggjort og begrænset af de betingelser, som eksisterer i samfundet og i værkstedet, hvilket betyder, at der kræves en tilstrækkelig opfordringskraft for at fordre deltageres sociale læringsproces.

Første analysedel peger på, at værkstedet ikke har skabt tilstrækkelig deltagerinvolvering, opfordringsstruktur og tidsramme til at skabe de betingelser, der kræves, hvis den sociale læringsproces skal fremmes i det kollektive værkstedsarbejde. I deltageres utopiske udkast ser vi, at de har været udfordret i at åbne op for en utopisk horisont. Udkastene afspejlede en begrænset utopisk tænkning, hvilket dels skyldtes betingelserne i værkstedet og dels deltageres uvante oplevelse af at skabe fri afstand til de problematiske forhold. Den sidstnævnte begrænsning skyldes blandt andet, at skabelsen af sociologisk fantasi og dermed udviklingen af den kollektive erkendelsesproces, ikke blev tilstrækkeligt understøttet i værkstedet. Som mødeledere var vi ikke deltagende i gruppearbejdet, hvilket relaterer sig til, at et fælles forandringsmål ikke blev etableret. Et manglende fælles forandringsmål, og ingen organiseret plan for realiseringen resulterede i, at den kollektive handleevne var svækket, hvilket kan have affødt en afmagt hos deltagerne og udfordret målet med social læring om at skabe håb og fornyet mod på tilværelsen. Dog fandt vi, at opfordringsstrukturene også har skabt mulighed for udvikling af sociologisk- og social fantasi, ved for eksempel at fordre en bearbejdning af deltageres kritikudsagn samt åbne op for utopiske ønskeforestillinger gennem leg. På trods af, at deltageres forestillingsevne er underlagt en realitetsmagt, forstår vi deres deltagelse som et vidne om et eksisterende håb om en anden og bedre fremtid, hvilket er et skridt mod social forandring. Samtidig, er det tydeligt, at begrænsningerne er dominerende, hvorfor rummet til skabelsen af en social læringsproces gennem

erfaringsbaseret arbejdskritik kan siges at være indskrænket, og at værkstedets forandringsperspektiv dermed kan betvivles.

I anden del af analysen fandt vi, at fremkomsten af anti-arbejde kan begrundes i de samfundsmæssige problemstillinger, som deltagerne udsagn er eksempler på. På tværs af de fire tematikker fandt vi, at deltagerne erfaringer med skam, utilstrækkelighed, manglende autonomi og magtesløshed, kan være udslagsgivende for en oplevelse af fremmedgørelse over for sig selv, sine handlinger og sin omverden. Derudover peger analysen på, at erfaringer med stress, højt arbejdspress, tidsmangel og konkurrence skaber et præstationspress. Dette press resulterer for flere af deltagerne i sygemelding, kropslig stressreaktion, meningsløshed og fremmedgørelse. Vi finder yderligere, at når refleksivitet og selvbestemmelse nedprioriteres, afføder det psykosociale konsekvenser for deltagerne. Dette giver en oplevelse af, at der ikke er mulighed for at skabe forandring, hvilket skaber afstand til reel handleevne hos deltagerne.

I diskussionen peger vi på, at arbejdskritikken, der ses i vores værksted og i de ideologiske perspektiver fra marxismen og anarkismen, kan opfattes som en fælles praksis. Dette kan indikere, at anti-arbejde som moderne arbejdskamp *er* en social bevægelse. Dog peger diskussionen også på, at kritikken i sig selv ikke er nok til at skabe forandring, og at den utopiske tænkning skal være til stede for at menneskers drømme og ønsker kan realiseres. Derudover fandt vi, at den moderne arbejdskamp, der er præget af individualiserede modstandshandlinger, kræver en solidarisk mobilisering, hvis der kollektivt skal skabes forandring. Dog viser vi, at denne mobilisering ikke kun kan genkendes som en social bevægelse i klassisk forstand, men at den moderne arbejdskamp i høj grad består i den enkeltes mentalitetsændring samt online fællesskaber. Således er der på trods af den igangværende arbejdskamp fortsat uudnyttede muligheder i åbningen af utopiske horisonter, som kan skabe forandringer i (arbejds)livet.

Litteraturliste

- Ballisager. (2023). Danskernes arbejdsliv—Kandidatanalysen 2023.
- Black, B. (1991). The Abolition of Work. I *The abolition of work and other essays* (s. 1–11). Loompanics Unlimited.
- Bladt, M. (2014). Frirum og værksteder. I G. Duus (red.) (Red.), *Aktionsforskning: En grundbog*. (1. udgave., s. 147–157). Samfundslitteratur.
- Christensen, E. (2023). Træk af BIEN Danmarks, borgerlønsbevægelsens historie. BIEN Danmark. <https://basisindkomst.dk/traek-af-bien-danmarks-borgerlonsbevaegelsens-historie/>
- CoC Playful Minds. (2020). Lege -energizers og icebreakers. https://www.cocplayfulminds.org/media/mr1n2jqp/lege-energizers-og-icebreakers.pdf?fbclid=IwAR2B7UJRGffRugycK7wulI-aBffaXKprF2tV9cxY02Jz_TkTZFclw7660wc
- CrimethInc. (2023). CrimeThInc. <https://da.crimethinc.com/about>
- Duus (red.), G. (2014). *Aktionsforskning: En grundbog*. (1. udgave.). Samfundslitteratur.
- Eurofound. (2016). European Quality of Life Survey—Data visualisation. <https://www.eurofound.europa.eu/data/european-quality-of-life-survey>
- Folketinget. (2023). Partiernes medlemstal fra 1960.
- Formica, S., & Sfodera, F. (2022). The Great Resignation and Quiet Quitting paradigm shifts: An overview of current situation and future research directions. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 31(8), 899–907. <https://doi.org/10.1080/19368623.2022.2136601>
- Frayne, D. (2015). From escapism to autonomy. I *The refusal of work* (s. 210–237).

- Gallup. (2022). State of the Global Workplace 2022 Report THE VOICE OF THE WORLD'S EMPLOYEES.
- Gleerup, J., & Egmose, J. (2022). Fremtidsværkstedet som metode til erkendelse og forandring. *2022* (24), 59–74.
- Gleerup, J., Nielsen, B. S., Olsén, P., & Warring, N. (2018). Prekarisering og akademisk arbejde. *Tidsskrift for Arbejdsliv*, 20. årgang (1), 9–29.
- Halberg, E. (2021). Lønarbejdets dystopi og den evige krise. I M. Husted & D. Tofteng (Red.), *Utopier i arbejdslivet* (1. udgave., s. 209–228). Klim.
- Harrebye, S. (2019). Den sociale interventions aktivistiske traditioner og politiske dimensioner. I *Meningsfuldt? Kritiske perspektiver på social intervention* (s. 230–256). Frydenlund Academic.
- Husted, M., & Tofteng, D. (2014). Arbejdsliv og aktionsforskning. I G. Duus (red.) (Red.), *Aktionsforskning: En grundbog*. (1. udgave., s. 61–80). Samfundslitteratur.
- Jensen, J. B. (2014). Musik, kunst og æstetisk læring. I G. Duus (red.) (Red.), *Aktionsforskning: En grundbog*. (1. udgave., s. 159–169). Samfundslitteratur.
- Jungk, R., & Müllert, N. (1984). Håndbog i fremtidsværksteder. I *Håndbog i fremtidsværksteder* /. Politisk revy.
- Juul, I. (2013). Diskurser om ungdom og arbejdsliv—Fra velfærdsstat til konkurrencestat. *Tidsskrift for Arbejdsliv*, 15(3), 9–23. <https://doi.org/10.7146/tfa.v15i3.108938>
- Kjær, J. (2023). Flemming droppede prestigejob og topløn for at få tiden og nærværet tilbage. <https://politiken.dk/indland/art9308733/Flemming-Nielsen-dropper-prestigejob-og-toplon-for-at-fa-tiden-og-naervaeret-tilbage>
- Krøjer, J., Dupret, K., & Nielsen, S. B. (Red.). (2018). Introduktion til social intervention. I

- Social intervention: Meningsfuld indgriben i menneskers liv. (1. udgave., s. 7–23).
Frydenlund Academic.
- Kuzior, A., Kettler, K., & Raß, L. (2022). Great Resignation: Ethical, Cultural, Relational, and Personal Dimensions of Generation Y and Z Employees Engagement. *Sustainability*, 14(11). <https://doi.org/10.3390/su14116764>
- Lykkeberg, R. (2023). Axel Honneth: Man kan ikke kæmpe for et frit samfund uden at føre arbejdskamp.
<https://www.information.dk/moti/2023/04/axel-honneth-kan-kaempe-frit-samfund-uden-foere-arbejdskamp>
- Mau, S. (2021). Stum tvang: En marxistisk undersøgelse af kapitalismens økonomiske magt. (1. udgave.). Klim.
- Mills, C. Wright. (2002). Den sociologiske fantasi. (1. udgave.). Hans Reitzel.
- Munkholm, M. (2023). Mette Frederiksen: “Der er alle mulige mennesker, der mener, vi kan arbejde mindre. Glem det, venner”.
- Newport, C. (2022). *The Year in Quiet Quitting*.
- Nielsen, H. K. (2017). Kritisk teori. I S. Brinkmann & L. Tanggaard (Red.), *Kvalitative metoder: En grundbog*. (2. udgave., s. 373–387). Hans Reitzel.
- Nielsen, K. A. (2004). Aktionsforskningens videnskabsteori. I P. Bitsch Olsen & L. Fuglsang (Red.), *Videnskabsteori i samfundsvidenskaberne: På tværs af fagkulturer og paradigmer* (2. udgave, 2004, s. 517–547). Roskilde Universitetsforlag.
- Nielsen, K. A., & Nielsen, B. S. (2007). Demokrati og naturbeskyttelse: Dannelse af borgerfællesskaber gennem social læring—Med Møn som eksempel. I *Demokrati og naturbeskyttelse: Dannelse af borgerfællesskaber gennem social læring—Med Møn som*

- eksempel / (1. udgave.). Frydenlund.
- Nielsen, K. A., & Nielsen, B. S. (2015). Aktionsforskning. I S. Brinkmann & L. Tanggaard, Kvalitative metoder: En grundbog. (2. udgave., s. 118–135). Hans Reitzel.
- Nielsen, M. L., Görlich, A., Grytnes, R., & Dyreborg, J. (2017). Without a Safety Net: Precarization Among Young Danish Employees. 7(3), 3–22.
- Nielsen, M. L., Rønberg, M. T., Winding, T. N., Grytnes, R., & Sørensen, N. U. (2022). 'A toxic combination'. Nordisk tidsskrift for ungdomsforskning, 3(2), 190–208.
<https://doi.org/10.18261/ntu.3.2.4>
- Pejtersen, L. (2022). Her er der ingen, der græder om fredagen (1. udgave). Harpyie.
- Ramsay, A. (1996). Frankfurterskolen. I H. Andersen & L. B. Kaspersen (Red.), Klassisk og moderne samfundsteori (Bd. 1996, s. 155–170). Hans Reitzels Forlag.
- Ringblom, P. (2023). Tilliden til velfærdsstaten er i frit fald. I stedet spirer en stille revolution blandt de unge.
- Rosa, H. (2014). Fremmedgørelse og acceleration (Morten Visby, Overs.; 1. udgave). Hans Reitzel.
- Seyferth, P. (2019). Anti-work. A Stab in the Heart of Capitalism. (s. 374–390).
- Tofteng, D., & Husted, M. (2012). Aktionsforskning. I S. Juul & K. B. Pedersen (Red.), Samfundsvidenskabernes videnskabsteori: En indføring (1. udgave. 3. oplag., s. 359–397). Hans Reitzels Forlag.
- Tofteng, D., & Husted, M. (2014). Etik og normativitet. I G. Duus (Red.), Aktionsforskning: En grundbog. (1. udgave., s. 129–147). Samfundslitteratur.
- Von Sperling, A. (2017). Men man skal da arbejde, Eskil!
<https://www.information.dk/kultur/2017/02/arbejde-eskil>

Von Sperling, A. (2023). Mine forældre lærte mig at elske mit arbejde for meget.

<https://www.information.dk/debat/2023/02/foraeldre-laerte-elske-arbejde>